

ב"ה

בית מדרש ישיבה AI

י"קטול" באספת פטרבורג

גלגוליו של סיפור
נוסח חז"ל, לשון ותיעוד היסטורי

חוברת מחקר

ח' מרחשוון תשפ"ז

מבוא המחקר

המעשה על "טוב שבגויים קטול" נשמע תמוה כבר בקריאה ראשונה. ציווי חריף מתפרש לפתע כשבח לקתולים; טעות של מעתיק אמורה להסביר נוסח המצוי במקורות רבים; וספר ישן, שאינו מזוהה, מספק לכאורה אישור מכריע. בנוסח ההרצאה מתווסף גם שינוי חוזר של אותיות באותו עותק. הצטברות הקשיים מחייבת ביקורת חריפה, ולא רק חיפוש אחר דרך ליישב את המעשה.

אלמלא נקשר המעשה בשמות נכבדים ובספרי מסירה חסידיים, קשה לראות מדוע היה מקבל מלכתחילה מעמד של ידיעה היסטורית. שמו של רבי שמואל לויטין אכן מופיע במקורות הסיפור שנקראו; לחיטריק ולפרלוב קיימות הפניות שעדיין טעונות בדיקה מתוך ספריהם. הזיקה לאישים אלה מצדיקה בירור רציני. היא אינה ראייה שכל פרט שסופר מאוחר יותר יצא מפיהם, ואינה פוטרת את המסורת ממבחן.

נוסחים מאוחרים גם מסבירים מדוע הצמח־צדק לא אמר את התשובה בעצמו: שלא לגלות פנים בתורה שלא כהלכה, או שלא לשבח עבודה זרה. לפיהם אין זה הפירוש האמיתי במאמר, אלא תשובת דחייה למקטרגים. כאן יש לבדוק גם את איסור "לא תחנם" ואת משמעות השבח לדת זרה, ולא רק את משחק המילים. אפשרות נוספת שתיבחן היא השפעה על תפיסת הנוכחים בלי שינוי באותיות; היא משנה את הטענה, ואינה יוצרת עד נוסח קדום.

הקו המנחה כאן הוא העמדת ההסבר במבחני הפרכה: האם התיעוד הקדום מתאים לו, האם המקורות עצמאיים, האם המילים יכולות לשאת את הפירוש, ומה נשאר כאשר מסירים תוספות שאין להן מקור מזוהה. זו גישה הקרובה לביקורת הסיפורים של ר' יהושע מונדשיין; בפרק א נבחן את עבודתו בפועל, בלי לייחס לו פסק שלא כתב על המעשה הזה.

הבירור מצא מסורות מודפסות חלוקות, אך לא תיעוד מאמת לחילופי הדברים המסוימים באספת תר"ג. הרוג נקראה גם בכתבי יד שקדמו לדפוס; קטול במשמעות קתולי לא אומתה בעד קדום שנבדק. אלה קשיים בעלי משקל, ולא רק פרטים טכניים. נפריד בכל שלב בין הראיה, ההסבר והאפשרות שנותרה פתוחה, ונאמר במפורש מה מתחזק ומה נחלש.

חוברת מקבילה לקורא מביאה את גרסת ההרצאה ומהלך נגיש. כאן נפרשים המקורות, החלופות וגבולות ההכרעה במלואם.

20	ו. קטול, קט"ל וקתולי	2	מבוא המחקר
24	ז. מה מתועד על אספת פטרבורג	3	א. הסיפור והשאלות שהוא מעורר
26	ח. בחינת ההסברים והמסקנות	6	ב. העדות המודפסת ומסירתה
32	ט. מהלך המחקר ותרומת המשתתפים	9	ג. כיצד משתנים פרטי המעשה
42	מפת הטענות ודרגות הבירור	13	ד. חיטריק, פרלוב ובדיקת ההפניות
43	לעיון במקורות	15	ה. המאמר בספרים ובעדי הנוסח

א. הסיפור והשאלות שהוא מעורר

גרסת ההרצאה שממנה יצא הבירור

להלן הסיפור בשלמות הפרטים שנמסרו בתיאור ההרצאה. זהו ניסוח רצוף של התיאור, ולא תמליל מילולי של הקלטה שהייתה לפנינו. אין משלימים שמות ספרים, מקומות דפוס או תאריכים שנשמעו בה באופן לא ברור.

לפי המסופר, באספת הרבנים בפטרבורג, המזוהה בתיאור עם שנת תר"ג-1843, עמדו הצמח-צדק ורבי יצחק מוולוז'ין מול מתנגדים לחינוך היהודי המסורתי. אותם מתנגדים הציגו את המאמר "טוב שבגויים הרוג" וביקשו לדעת כיצד אפשר להצדיקו. הצמח-צדק פנה אל רבי יצחק, בנו של רבי חיים מוולוז'ין, והציע שהוא ישיב. רבי יצחק השיב, לפי ההרצאה, שבנוסח המקורי לא נכתב הרוג אלא קטול: "טוב שבגויים קטול". קטול אמורה לציין קתולים, ולפיכך המשפט אינו מצווה להרוג אלא אומר שהקתולים הם הטובים שבגויים. מעתיק שלא הבין את הכינוי קרא את המילה כציווי ארמי שמשמעותו "הרוג", והחליף אותה במילה העברית הרוג. כך נוצר, על פי ההסבר שבסיפור, נוסח מאיים מתוך משפט שבח.

כדי לבדוק את התשובה הובא מן הספרייה הצארית ספר ישן, ובו נמצא לכאורה הנוסח המאשר אותה. שם החיבור ופרטי הדפוס נקראו בהקלטה באופן לא ברור לפי הדיווח; משום כך הם אינם נקבעים כאן.

המספר ייחס לצמח־צדק גם את הופעת התשובה במחשבת רבי יצחק: לא רק הוראה למי להשיב, אלא השפעה פלאית של הרעיון עצמו.

בסיום ההרצאה נוסף פרט: כאשר שבו לאחר מכן אל אותו עותק, כבר נקרא בו שוב הרוג. לפי נוסח זה, המופת כולל אפוא גם שינוי בטקסט שנראה בספר, ולא רק מציאת ספר חריג או הופעת רעיון במחשבה.

זהו הנוסח העומד לבדיקה. בהמשך נראה שחלק מפרטיו אינם מופיעים יחד במקורות המודפסים שנקראו. לכן עצם הבאתו כאן אינה ייחוס של כל פרטיו לכל אחד ממוסרי המסורת.

במרכז המעשה עומדים שני גדולי תורה: רבי מנחם מנדל מליובאוויטש, בעל הצמח־צדק, ורבי יצחק מוולוז'ין, בנו של רבי חיים מוולוז'ין. שניהם השתתפו באספה שכינסה הממשלה הרוסית בשנת תר"ג. ענייני חינוך, נוסח התפילה ודרכי הנהגת הציבור נדונו במסגרת המאבק על עתיד החיים היהודיים. בתוך המסגרת ההיסטורית הזאת מסופר על ניסיון להקשות עליהם באמצעות מאמר חריף המיוחס לחז"ל.

הפתרון המובא בסיפור בנוי על החלפת מילה. אם קוראים "הרוג", המשפט נשמע כציווי להרוג. אם קוראים "קטול" ומפרשים אותה ככינוי לקתולי, המשפט הופך לשבחם של בני עדה נוצרית. לפי המסופר, רבי יצחק הציע את ההסבר בעקבות פניית הצמח־צדק אליו. מכאן מתפצלים הנוסחים: יש המספרים שהממשלה לא קיבלה את התשובה, ויש המספרים שהובא ספר שהוכיח אותה.

חמש שאלות נפרדות

1. מקור הסיפור: האם אפשר להגיע מן ההרצאה אל ספר מזוהה ואל שרשרת מוסרים כתובה? (פרקים ב, ד)
2. נוסחיו: האם כל המספרים מתארים את אותה תשובה ואת אותו ספר? (פרק ג)
3. נוסח חז"ל: האם "קטול" אכן נמצא בעד קדום של המאמר? (פרק ה)

4. ההיסטוריה: האם מסמך הקרוב לאספה מתאר את חילופי הדברים?

(פרק ז)

5. הלשון: האם המילה יכולה לשאת את המשמעות "קתולי" בזמן

ובשפה הנוגעים לעניין? (פרק ו)

חמש השאלות נפרדות, מפני שכל אחת מבקשת ראייה מסוג אחר. סיפור מודפס מלמד כיצד סופר המעשה; תיעוד האספה מלמד על קיומה; ועד נוסח מלמד אילו מילים נמסרו בחיבור מסוים. לכן גם אם תימצא מסירה קדומה יותר של הסיפור, עדיין יהיה צורך לברר את הקריאה קטול ואת משמעותה. נבחן כל שאלה לגופה, בלי לראות בתשובה לאחת הכרעה אוטומטית באחרות.

ר' יהושע מונדשיין ומבחן האחריות למקור

ר' יהושע מונדשיין היה חוקר וביבליוגרף חסידי מרכזי, שמחקריו עסקו בתולדות חב"ד, בספריה ובמסורותיה. לענייננו אין צורך להסתפק במוניטין שיצא לו כמפריך סיפורים: אפשר לקרוא את סדרת מאמריו "סיפורים וגלגוליהם" ולראות כיצד עבד. יאיר בורוכוב, שערך את אתר שטורעם ועבד עמו במשך שנים, תיאר את בדיקתו הקפדנית של מקור לכל פרט ואת דרישתו לזהות גם מי עומד מאחורי נתון הנראה רשמי.¹

בפרק א של הסדרה מונדשיין מציב במרכז את השינויים שהמספרים מכניסים לסיפור ואת "החלפת גברא בגברא". הוא משווה מעשה דומה המיוחס פעם לצמח־צדק בילדותו ופעם לרבי בילדותו, ובודק היכן מתחלפת מסירה מיוחסת בעדות כביכול ישירה. הלקח אינו שכל סיפור יפה הוא בדיה, אלא ששם מוכר, לקח נאה ומסירה נרגשת אינם פוטרים מהצגת מקור ומבדיקת גלגולי הנוסח.²

בפרק ז הוא מדגים קושי חריף יותר: זיכרון נרגש המתאר בכי באמירת פסוקי הפטרה, מול בדיקה אילו פסוקים נקראו בפועל. המסירה על

1. יאיר בורוכוב, "המאמר שר' יהושע לא היה מאשר לפרסם", COL, ד' בטבת תשע"ה, 26.12.2014. נקראה עדותו על עבודתם המשותפת ועל בדיקת נתוני המשטרה בפרק "תעלומת מערת הפלאות". זו עדות עמית על דרכו, לא התייחסות לסיפור קטול.

2. יהושע מונדשיין, "סיפורים וגלגוליהם", פרק א, "המסתכל למעלה...", הנוסח המקוון בארכיון כרמים; נקראו המבוא והשוואת הנוסחים. תאריך ההעלאה לארכיון אינו נקבע כאן כתאריך הפרסום המקורי.

החוויה אינה מכריעה שאלה שניתנת לבירור בלוח השנה ובנוסח ההפטרה. מבחן כזה יפה גם לענייננו: האם התשובה על טעות מדפיס מתיישבת עם כתב יד קודם לדפוס? האם הזיהוי של השומע אפשרי לפי שנת פטירתו?³

קל לומר בדרך השערה שסיפור גדוש קשיים כזה לא היה נשאר על מכונו תחת ביקורתו. אולם אין בידינו במאמרים שנקראו הכרעה שלו בסיפור קטול. לפיכך נשתמש באמת המידה, ולא בסמכות מדומה: נפרק את המעשה לטענות, נבחן כל אחת כנגד העד המתאים, ולא נשלים מן האמונה את מה שחסר בתיעוד. אם הבניין אינו עומד במבחנים האלה, יש לומר זאת במילים ברורות.

מדוע בכל זאת להקדיש למעשה מחקר

המסורת הובאה בשם משפיעים ומלקטי מסורות נכבדים. זה הטעם לבדוק אותה ביסודיות במקום לפטור אותה בתנועת יד. אך יש כאן הבדל יסודי: אדם נאמן יכול למסור בתום לב מה ששמע; מכאן עדיין לא נובע שהוא בדק את הספר הישן, נכח באספה או שמע את כל הפרטים באותו נוסח. לעתים דווקא בדיקת המסירה תגלה שהנוסח החריג ביותר אינו הנוסח שמסר אותו אדם.

משום כך החוברת אינה מסתפקת בניסוח החלש "יש מקורות לכאן ולכאן". נשאל מה מוכיח כל מקור, האם הקושי נוגע לקישוט צדדי או למנגנון שעליו בנויה התשובה, ומה צריך להימצא כדי להציל אותה. ההבחנה בין כבודו של מוסר לבין דיוקו של נוסח מסוים תלווה את כל הדיון.

ב. העדות המודפסת ומסירתה

תחילה נבחן את מקור הסיפור: היכן נמצא נוסח מודפס, ומה אפשר לדעת על מסירתו לפני שהגיע לדפוס.

3. מונדשיין, "סיפורים וגלגוליהם", פרק ז, "זכרונות בדויים", בארכיון כרמים; נקרא הדיון בזיכרונות על ההפטרות. כאן מתוארת בדיקתו; לא נערך מחדש מחקר בכל סיפורי הדוגמה שלו.

תשורת אקונאו: מה נמצא בפנים

המקור הסיפורי המוקדם ביותר שנקרא בפועל בבירור הזה הוא תשורת הנישואין של משפחת אקונאו, מתשס"ט.⁴ תשורה היא חוברת מזכרת המחולקת בשמחה, ובה עשויים להתפרסם רשימות וחומר ארכיוני. בתוכה נדפסו רשימות רבי אברהם וויינגארטען בשם "ניצוצי אור", והמעשה נמצא בעמ' 44, רשומה קכא. יש להבחין כאן בין שלושה תאריכים: תר"ג-1843 היא שנת האספה שעליה מסופר; כסלו-טבת תש"ו הם מועד כתיבת הרשימות לפי מבוא המהדירים; ותשס"ט היא שנת הפרסום שקראנו. תאריך ההדפסה אינו תאריך הולדת הסיפור, ומועד הרישום המיוחס אינו הופך את הרשומה לעדות שנכתבה בזמן האספה. כתב היד לא נבדק: את זמן הרישום אנו יודעים מן המבוא, ואת נוסח הרשומה מן הפרסום.

הרשומה נמסרת בשם רש"ל, הוא רבי שמואל לויטין. לפי גוף הסיפור, הצמח-צדק הפנה את השאלה לרבי יצחק, ובאותו רגע עלתה במחשבתו תשובת קטול והקתולים. ברשומה נאמר שהממשלה לא קיבלה את התשובה, ולכך מצורף הסייג "כך כמדומה סיפר רש"ל". זו לשון של זיכרון מסויג, ולא מסירה נחרצת על התוצאה.

בהמשך נידונה שאלה אחרת, על יוסף ואחיו. שם מסופר על ספר ישן שהובא כדי לאשר הסבר. הסמיכות הזאת חשובה: בגוף רשומה קכא הספר המאשר את התשובה אינו מוצמד לתשובת קטול. העברת הספר מן השאלה השנייה אל הראשונה תיצור נוסח משולב שלא נדפס כך בגוף המקור.

הרשומה כוללת גם את אמונתו של רבי יצחק שהרעיון הגיע מכוח הצמח-צדק. בסמוך לייחוס הזה מובאת אמירה של הצמח-צדק שאינו רוצה לומר שקר. אלה פרטים של המסורת שנדפסה; אין להסיק מן הסמיכות הסבר חדש למניעי הדברים, ואין למחוק אותם כדי להתאים

4. תשורת נישואי דוד ויוכבד אקונאו, אור לה' בטבת תשס"ט; מבוא ל"ניצוצי אור", עמ' 31-32; המעשה, עמ' 44, קכא והערה 58. פתח הדבר בעמ' 2 מזהה את ר' יוסף יצחק קעלער כעורך הרשימות.

את המעשה לנוסח מוכר יותר. הם גם אינם מספקים צילום של הספר הקדום הנטען או תיעוד בן הזמן של התשובה.

גוף הרשומה והערה 58: שתי מסירות

בהערה 58 מובא זיכרון נוסף, בשם שלום חסקינד: אולי הביאו מדרש שבו היה כתוב קתול, בתי"ו. ההערה מדגישה במפורש את ההבדל מן הכתיב בטי"ת שבגוף הסיפור. היא מסויגת, והיא נמסרת בשם מוסר אחר. נכון אפוא להציגה לצד גוף הרשומה, ולא להפוך אותה להמשך רציף של אותה שרשרת מסירה.

גם השאלה מי כתב את לשון ההערה נשארת פתוחה. המילים "כך שמעתי" שבהערה יכולות להשתייך לרושם או לשלב העריכה; בלי כתב היד ותיעוד עבודת המהדירים אין הצדקה להכריע זאת. רבי יוסף יצחק קעלער מזוהה כעורך הפרסום, אך עריכת ספר אינה כשלעצמה חוליה של שמיעה בעל פה.

השרשרת שאפשר לתאר

ברשימות וויינגארטען נמסרים דברי רבי שמואל לויטין; בתוך המעשה מתואר גאון מתנגד, שאינו נקוב בשם, אשר שמע מרבי יצחק מוולוז'ין. הקשר שבין אותו גאון לבין לויטין אינו מפורש. לפיכך אין בידינו שרשרת שמית מלאה עד רבי יצחק. זו גם אינה השרשרת הנטענת מספרו של חיטריק, שטרם נקרא במקום המבוקש.

מזן המסירה	אל מי	מה מפורש במקור
רבי יצחק מוולוז'ין	גאון מתנגד אנונימי	הגאון מתואר כמי ששמע ממנו.
הגאון האנונימי	רבי שמואל לויטין	הקשר בין השניים אינו מפורש.
דברי רבי שמואל לויטין	רשימות וויינגארטען	הרשומה נמסרת בשמו.

כאן טמונה חשיבותו המדויקת של המקור: הוא מוכיח שהנוסח הזה של המסורת נדפס, ומאפשר לראות מה נאמר בו. הוא אינו מוכיח שכל פרטי המעשה התרחשו כפי שנמסרו, ואינו מאפשר להשלים בשמות ידועים את החוליות החסרות.

מה משתנה כשקוראים את לשון המקור

ההבדל בין נוסח ההרצאה לבין גוף הרשומה אינו עניין של סגנון. בהרצאה התשובה מתאשרת בספר; כאן הממשלה אינה מקבלת אותה, וגם זיכרון התוצאה מסויג. בהרצאה הספר הישן הוא לב אישורו של קטול; בגוף הרשומה הוא מופיע בשאלה אחרת. אין די לומר שהסיפור "מופיע אצל לויטין": צריך לשאול איזה סיפור מופיע, ומה בדיוק נאמר בשמו.

אפשר להציע שהיו כמה מסירות של אותו מעשה, או שמוסר מאוחר חיבר בין שני דיונים. זו השערה להסברת הפער, לא עובדה שכבר הוכחה. מבחינה ביקורתית הממצא המידי חזק דיו: המקור שנקרא אינו מאשר את כל מסכת הפרטים שבהרצאה. את הפער אי אפשר לסגור באמצעות העתקת המוניטין של המספר אל כל גרסה שהתפתחה סביבו.

ג. כיצד משתנים פרטי המעשה

לאחר בירור מקור אחד, נשווה אותו לנוסחים אחרים של המעשה. השאלה היא אילו פרטים חוזרים, ואילו תשובות, ספרים ותוצאות נמסרים בדרכים שונות.

מקור סיפורי נוסף: "דידן נצח — שלושים שנה"

בתשורת "דידן נצח — שלושים שנה", שהוציא איגוד אברכים בקראון הייטס בתשע"ז, נדפס המעשה בעמ' טז. גם כאן נמסרים הדברים בשם רבי שמואל לויטין. אלא שהפעם מסופר על גמרא ישנה שהובאה ואישרה את תשובת רבי יצחק. בסוף הקטע מתואר חיפוש שנערך בדפוסים נוספים ולא העלה "קטול". אין תיאור של חזרת אותו עותק להרוג.⁵

הקטע מפנה ל"ליקוטי סיפורים", ספרו של רבי חיים מרדכי פרלוב, עמ' קד, בלי שנת מהדורה. הספר המצוטט לא נפתח, ולכן אי אפשר לייחס

5. דידן נצח — שלושים שנה, איגוד אברכים — קראון הייטס, תשע"ז, עמ' טז, "ניסים באסיפת הרבנים". ההפניה המודפסת: "ליקוטי סיפורים עמ' קד", בלי שנת מהדורה. הקובץ מוצג כלקט מארכיון "בית משיח"; מועד הדפסת הקטע בבטאון לא נקבע.

את העימוד הזה למהדורה מסוימת. גם אין לספור אוטומטית את התשורה כמסורת עצמאית נוספת: היא מציגה עצמה כלקט מארכיון הבטאון "בית משיח", ונדרש בירור של המקור שממנו הועתק הקטע.

מה מייחד את הסיפורים המקוונים

בנוסח שבאתר הידברות החיבור הוא מדרש, והספרייה מזוהה כאוצר בית המלוכה בפטרבורג. רבי יצחק הוא המשיב, אך הצמח־צדק הוא המראה את הנוסח בספר. הקטע מסביר את טעות של הסֵדֶר, פועל הדפוס; אין בו במפורש תיאור של השפעת רעיון למחשבה או של שינוי חוזר באותו עותק.⁶

בתגובת דוד הלוי באתר דין מזוהה החיבור כמכילתא, בשלח, פרשה א, ונוספת השפעת המחשבה. התגובה הזאת פורסמה ב־17 בינואר 2018. התאריך המופיע בראש השאלה באתר, יולי 2015, אינו תאריך התגובה המספרת את המעשה.⁷

בפרסומו האנגלי של הרב טוביה בולטון מוזכרת מסכת סופרים, פרק טו, בתוך תיאור רחב יותר של התלמוד. המספר מתאר כרך חריג שנמצא בארכיון המלכותי, ומייחס לצמח־צדק את הופעת התשובה במחשבת רבי יצחק. שם המתנגד, Stephen, מוצג כשם לצורך הסיפור, ולא כזיהוי היסטורי. תאריך פרסום מוחלט של העמוד לא נקבע בבדיקה.⁸

תשובת דחייה ופירוש אמיתי אינם דבר אחד

בתשורת "דידן נצח" תשע"ז, עמ' טז, מיוחסת לרבי יצחק מסקנה על שתיקת הצמח־צדק: הוא שהפיל את התירוץ במחשבתו, אך לא רצה לאומרו בעצמו כדי שלא להיות בגדר "מגלה פנים בתורה שלא כהלכה". לפי היגיון המסורת הזאת, אין לפנינו גילוי של הפירוש

6. הידברות, "תולדות ה'צמח צדק' מליובאוויטש זצ"ל", הקטע הפותח "מסופר שלאחר גמר האסיפה". בסיומו מצוין "עלים לתרופה, צו תשנ"ו, עמ' ג"; הגיליון עצמו לא נקרא.

7. אתר דין, "מה הכוונה טוב שבגויים הרוג": תגובת דוד הלוי, 17.1.2018. יש להפריד בינה לבין תאריך השאלה ותגובות מאוחרות יותר.

8. Tuvia Bolton, "Chaye Sara: Yitzchak Got Everything", ChabadInfo. אין בו פרטי דפוס המזהים את הכרך הנטען.

האמיתי בדברי חז"ל, אלא תשובת דחייה שנועדה לסלק את הקטרוג באותה שעה. בסיפור עצמו נטען שאין זו אמת פרשנית רגילה; אי אפשר לצטט את המעשה לאחר מכן כאישור מחקרי לכך שקטול אכן פירושה קתולי.

אצל בולטון מופיע נימוק אחר: הצמח-צדק אינו רוצה לומר שעבודה זרה כלשהי טובה. בתשורת אקונאו נזכרת האמירה שאינו רוצה לומר שקר. שלושת הנימוקים קרובים במגמתם, אך אינם ציטוט אחד ואינם נאמרים באותו מעמד בכל מקור. יש לשמר הן את ההבדל בין תשובה המופנית לשלטון לבין מה שהמספר חושב לאמת, הן את ההבדלים בין המסירות עצמן.

גם בתוך ההסבר הזה נשארת שאלה: אם מדובר בפירוש שאין ראוי לאומרו, מדוע ראוי להשפיע אותו על רב אחר כדי שיאמרנו? ייתכן שהמספר מבקש להבחין בין מדרגת הצמח-צדק לבין תשובה הנצרכת להצלת הציבור, אך המקורות האלה אינם מציעים בירור הלכתי המיישב את ההבחנה. העברת האמירה לרבי יצחק היא פרט שיש להסביר, ולא פתרון אוטומטי לקושי.

שלושה נוסחים של המעשה — פרט אחר פרט

הטבלה משווה שלושה מן הקטעים שנדונו. הצגת ראייה מן הספר ואמירה מפורשת שהממשלה קיבלה את התשובה אינן אותו נתון. בכל תא מתואר מה שנאמר בקטע המסוים, בלי להשלים לו תוצאה מנוסח אחר.

הפרט	תשורת אקונאו (תשס"ט)	דידן נצח (תשע"ז)	הידברות
הספר הנזכר	מדרש	גמרא ישנה	מדרש
האם הובא ספר המאשר קטול?	לא בגוף הרשומה; זיכרון אחר בהערה 58	כך מסופר	כך מסופר
התוצאה המתוארת בקטע	נמסר שהממשלה לא קיבלה את התשובה, בלשון מסויגת	מסופר שהספר שהובא אישר את התשובה	מסופר שהוצגה ראייה מן הספר

הפרט	תשורת אקונאו (תשס"ט)	דידן נצח (תשע"ז)	הידברות
השפעת מחשבה	מסופרת	מסופרת	אינה מתוארת בקטע
חזרת הרוג באותו עותק	אינה מסופרת	אינה מסופרת	אינה מסופרת

חזרת אותו עותק ל"הרוג" נמסרה בתיאור ההרצאה שפתח את הבירור; בשלושת הקטעים המשווים אין היא מסופרת.

יש גם סיפור על החלפה אחרת

במאמר מאת אברהם גולדשמיד ב"הערות וביאורים" נידונים כמה נוסחים של המעשה.⁹ אחד הציטוטים, מתוך "אלה תולדות פרץ", מתאר החלפה בין המילים גויים ועכו"ם — ראשי תיבות של עובדי כוכבים ומזלות. זהו שינוי בכינוי הקבוצה שעליה מדובר, ולא החלפה בין הרוג לקטול. גם התפקידים שונים: הצמח-צדק הוא המשיב, ורבי יצחק הוא הקורא בספר. שלושת הספרים שהמאמר מצטט לא נבדקו כאן במקורם; המקור שנקרא הוא המאמר המצטט.

הבדלים אלה אינם מגלים מעצמם מי העתיק ממי. ייתכן שחלק מן הפרסומים נשענו על מסירה משותפת, וייתכן שחלו בהם עיבודים שונים. לשם קביעת קשר העתקה דרושים נוסחים ומהדורות מתוארכים. בינתיים אפשר לקבוע שהנוסחים אינם זהים, ולכן אי אפשר לצרף את כל פרטיהם לתיאור אחד ולייחסו לכל המקורות.

אי אפשר לצבור מספרים במקום לצבור ראיות

ריבוי הופעות ברשת יכול ליצור רושם של מסורת מוצקה ורבת עדים. אולם עשרה עיבודים של קטע אחד אינם עשר עדויות לאירוע. גם שני פרסומים המזכירים את רבי שמואל לויטין אינם נעשים עצמאיים רק מפני שכותריהם שונות. לשם כך נחוצים מסלולי מסירה נפרדים או ראיה אחרת לעצמאותם.

⁹אברהם גולדשמיד, "תיקונים בספר 'אוצר החסידים ניו־יורק'", הערות וביאורים, גיליון אלף־פח, ל"ג בעומר-ש"פ אמור תשע"ה, עמ' 81-82, הערה 1. שם מצוטטים אוצר החסידים ניו־יורק עמ' 253-254, אלה תולדות פרץ עמ' 640 וליקוטי סיפורי ההתוועדויות עמ' 292.

גם סוגי הפערים אינם שווים. ההבדל בין "מדרש" ל"גמרא" עשוי לעתים להתיישב עם דרך כריכת ספרים או דיבור עממי. לעומתו, ההבדל בין תשובה שנדחתה לבין ספר שהוכיח אותה משנה את תוצאת המעשה. חיפוש שלא מצא בעותקים אחרים ושינוי אותיות באותו עותק הם שתי טענות שונות לחלוטין. אין לטשטש הבדלים מהותיים באמצעות האפשרות ליישב פרט שולי.

ד. חיטריק, פרלוב ובדיקת ההפניות

מכאן נפנה להפניות לספרים מוקדמים יותר. יש להבחין בין ציון שמופיע בפרסום מאוחר לבין קריאת העמוד שאליו הוא מפנה.

מה יש בידינו על "רשימות דברים"

ברשומת הספרייה הלאומית נמצא "רשימות דברים" של רבי יהודה חיטריק, בשלושה כרכים שנדפסו בברוקלין בשנים תשמ"א-תשמ"ט. באתר דין, בתגובה מ-26 בינואר 2025, נאמר שהמעשה נמצא בספר ויש בו שמות מוסרים מרבי יצחק עד המחבר.¹⁰ אלא שהתגובה אינה נותנת כרך, עמוד, מספר רשומה או את השמות עצמם.

לכן התוצאה היא הפניה שעדיין טעונה בדיקה. רשומה קטלוגית מוכיחה שספר קיים; היא אינה מוכיחה שמעשה מסוים נדפס בו. גם ידיעת שמות תלמידים וחסידיים מן התקופה אינה מאפשרת להרכיב מהם שרשרת. את השרשרת המבוקשת צריך להעתיק מן העמוד עצמו, עם ציון המהדורה.

כיצד נוצרות הפניות מטעות

הפניה הסמוכה למעשה עלולה להתפרש כמקורו, ולכן יש לבדוק לאיזה סיפור היא שייכת. בעמוד הידברות מצויים כמה סיפורים בזה אחר זה. ההפניה לרבי אריה לייבוש שמרלר, "בחצרות החיים" עמ' צ"ח, חותמת את המעשה הקודם, על מגילת אסתר. לאחר מעשה קטול באה דווקא ההפניה ל"עלים לתרופה". בהמשך מופיע סיפור על זקן

¹⁰רשימות דברים: מה ששמעתי וראיתי מכ"ק רבותינו, יהודא חיטריק, ברוקלין, תשמ"א-תשמ"ט, שלושה כרכים. הייחוס לסיפור בתגובת "33" באתר דין, 26.1.2025. גוף הספר במקום המבוקש לא נקרא.

מפולוצק, ובסופו הפניה לחיטריק, חלק א, עמ' קכ"ח. שלוש ההפניות נראות באותו עמוד, אך אינן שייכות לאותו סיפור.

תופעה דומה נמצאה ב"התמים". שם יש הפניה ל"רשימות דברים" מהדורת תשס"ט, עמ' 131, בהערה לסיפור אחר. לעומת זאת, ההערה הצמודה לסיפור קטול מפנה לספרו של פרלוב. קריאת רצף העמוד, ולא רק חיפוש שם הספר, מונעת את הטעות.¹¹

אין בכך הוכחה שהמעשה אינו מופיע אצל חיטריק או שמרלר במקום אחר. המסקנה היא שההפניות האלה, במקומות שבהם ראינו אותן, אינן מאמתות את הייחוס המבוקש.

שלושה ציונים לפרלוב אינם עדיין שלוש קריאות בספר

אל ספרו של רבי חיים מרדכי פרלוב מפנים שלושה פרסומים שנזכרו כאן: "התמים" מציין עמ' קנט במהדורת תשס"ב; תשורת דידן נצח מציינת עמ' קד בלי שנת מהדורה; ומאמר מאוחר ב־Derher מפנה לסיפור יב במדור הצמח־צדק. הציונים נקראו בפרסומים המפנים, אך המקומות בספר פרלוב עצמו לא נבדקו.¹²

גם אם הספר יצא לראשונה בתשכ"ו, אין די בתאריך הספר כדי להוכיח שהסיפור הזה נמצא כבר במהדורה הראשונה. הוא עשוי להופיע באותו מקום, במקום אחר או במהדורה מורחבת; בלי העמודים אין לנו דרך להכריע. מאותה סיבה גיליון "עלים לתרופה" לפרשת צו תשנ"ו, עמ' ג, הוא מועמד למקור סיפורי מוקדם מתשס"ט, אך עדיין לא מקור שנקרא במקורו.

כבודם של המחברים וגבולות הייחוס

אין כאן שלילה של ערך ספרי חיטריק או פרלוב. להפך: אם רוצים להסתמך עליהם, חובה להגיע למקום המיוחס להם ולקרוא את לשונם. עד שנעשה כן, אין להשתמש בשני השמות כדי להציג שרשרת מלאה או

¹¹התמים, גיליון 40, ניסן תשע"ו, עמ' 50–51: הערה 7 מפנה לחיטריק בהקשר אחר; הערה 16 מפנה ללקוטי סיפורים, מהדורת תשס"ב, עמ' קנט.

¹²A Chassidisher Derher, "The True Rulers", חשוון תשפ"ו, עמ' 18–30, הערה 14 בעמ' 30. זו הפניה למדור הצמח־צדק, סיפור יב, ולא צילום הסיפור במהדורה הראשונה.

מקור קדום שכבר נמצא. אין גם לשלול שהמעשה אכן יימצא אצלם. שתי הקביעות החריפות יותר דורשות את הדף שעדיין חסר.

ה. המאמר בספרים ובעדי הנוסח

עד כה ביררנו כיצד סופר המעשה, מי מסר אותו ובמה נבדלים נוסחיו. כעת נעבור אל המאמר שעליו נשענת התשובה. "עד נוסח" הוא כתב יד, דפוס או ציטוט מזוהה המלמדים כיצד נמסרו המילים במקום מסוים. נבדוק הן את הקריאה הרוג או קטול, הן את מקום הגבלת המלחמה: בגוף המשפט, בהגהה או בפירוש. כך נוכל להבחין בין שינוי במילים לבין שינוי בהסבר תחולתן.

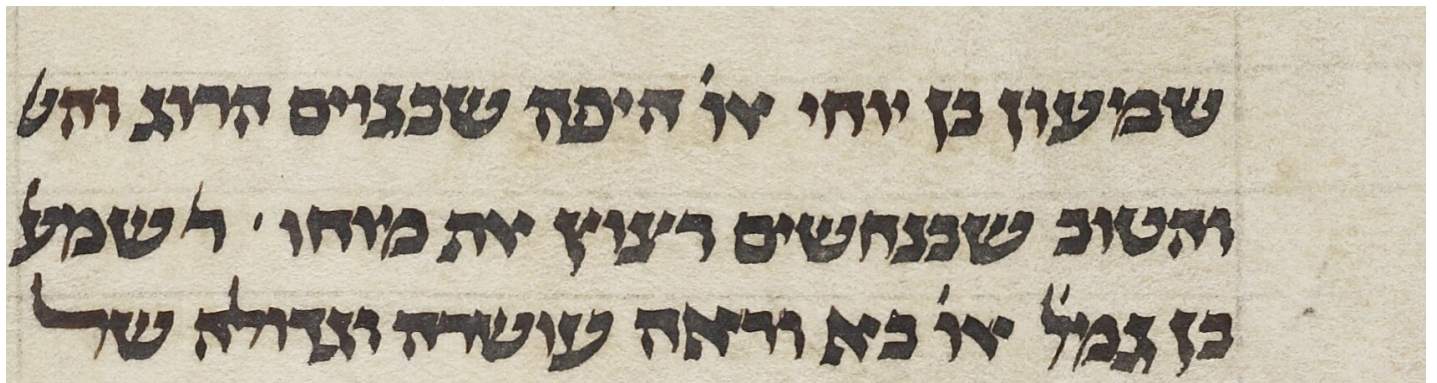
המכילתא: ההקשר והנוסח

במכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מסכתא דויהי, פרשה א, נדרש הפסוק "ויקח שש מאות רכב בחור". המדרש שואל מניין באו הבהמות למרכבות פרעה לאחר המכות. ההסבר קושר אותן למצרים שיראו את דבר ה' והכניסו את מקניהם לבתים. הבהמות שניצלו שימשו עתה לרדיפה אחר ישראל. המדרש מתאר אותן כ"תקלה לישראל", כפי שנראה בפרט ונציה להלן, ומתוך כך מובא מאמר רבי שמעון בן יוחאי על הטוב שבגויים.

בשני כתבי יד של המכילתא נקראה המילה הרוג ישירות מן הצילום: בכתב יד אוקספורד, המתוארך בקטלוג הספרייה לשנת 1291, ובכתב יד מינכן, המתוארך בתיאור ספרייתו ל-1433. בשניהם המילה שלפני "שבגויים" היא היפה. זהו חילוף ממשי שיש לשמרו: העדים אינם זהים בכל אות, ובכל זאת שניהם קוראים הרוג. לא מופיעות בתוך המשפט שלהם המילים בשעת מלחמה.¹³ (איור 1)

13. מכילתא: Oxford, Bodleian MS. Marshall Or. 24, דף צג ע"ב, תחילת הטור הימני; München, BSB Cod. hebr. 117, דף כט ע"ב. הצילומים נקראו, והתאריכים נבדקו בתיאורי הספריות.

איור 1. מכילתא, כ"י אוקספורד, דף צג ע"ב: היפה שבגויים הרוג

בתעתיק של מילות המאמר: "היפה שבגויים הרוג". המילה "היפה" שונה מן הנוסח הרווח "טוב"; "הרוג" נשמרת בעד הקדום.

בדפוס ונציה ש"ה–1545, דף יא ע"א, נקרא "טוב שבגויים הרוג", ולצדו המאמר על הטוב שבנחשים.¹⁴ אין בשורה זו הגבלה מפורשת "בשעת מלחמה". זהו ממצא שקדם לאספת פטרבורג בכשלוש מאות שנה. הוא מוכיח שהרוג אינו נוסח שנוצר רק בעקבות האספה; הוא אינו מוכיח שכל עותק וכל דפוס אחר זהים לו. (איור 2)

איור 2. מכילתא, ונציה ש"ה, דף יא ע"א: הרוג בדפוס שקדם לאספה

הירא את דבר יי' הם היו תקלה לישראל, מכאן היה ר' שמעון אומ' טוב שבגוי' הרוג טוב שבנחשי' רצץ את מוחו רשכ' אמ'

בתעתיק פותח קיצורים: "טוב שבגויים הרוג טוב שבנחשים רצץ את מוחו". בדפוס הזה שם המוסר הוא רבי שמעון, בלי בן יוחאי.

כך נקרא גם ב"מכילתא דרבי ישמעאל עם תוספות מאיר עיין" של מאיר איש שלום, הוא מאיר פרידמן, וינה, דפוס האלצווארטה, תר"ל–1870, דף כז ע"א. השער והעמוד נקראו. המהדיר הוא עורך המהדורה; זיהויו חשוב כדי להבחין בין מהדורה זו למהדורת וייס.

מה מוסיפה מהדורה ביקורתית

מהדורה ביקורתית אינה רק הדפסה מסודרת של הטקסט. לצד הנוסח שבחרו המהדירים היא מביאה אפראט – הערות המתעדות הבדלים

14. מדרש המכילתא, ונציה, דפוס דניאל בומברג, ש"ה, דף יא ע"א, טור ימני. הקולופון מציין אב ש"ה. להלן פרט מן הדף, לשם קריאת המילה עצמה.

בין העדים ששימשו אותם. באמצעותו אפשר לראות אילו קריאות נבדלות זו מזו ואילו מילים נשארות משותפות. העיון בהערות מלמד על דיווח המהדירים; הוא אינו זהה לקריאה ישירה בכל כתב יד שעליו הסתמכו.

במהדורת הורוביץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א-1931, עמ' 89, נקרא הרוג. באפראט למקום נרשמו הבדלים בשם המוסר, בסדר האמרות ובמילה "טוב" לעומת "הטוב"; לא נרשם שם קטול במקום הרוג. נקראו העמוד, מפתח הסימנים ואחרית הדבר. לכך נוספה קריאה ישירה בשני כתבי היד שתוארו לעיל. שאר העדים שבמהדורה לא נבדקו כאן בצילומיהם, ואין לתאר את עיון האפראט כקריאה אישית בכולם.¹⁵

מסכת סופרים: "בשעת מלחמה" והנוסח הקשה

במסכת סופרים מופיעה המקבילה בתוך רצף אמרות. במהדורת מיכאל היגער, ניו-יורק תרצ"ז-1937, פרק טו הלכה י, עמ' 281-282, נקרא "הכשר שבגוים בשעת מלחמה הרוג". חילופי הנוסח מציינים שבמחזור ויטרי ההגבלה באה לאחר הרוג, ואילו בנוסח הגר"א, שקלוב תקס"ד, היא חסרה. מכאן שהמילים בשעת מלחמה מתועדות במסירת הטקסט, אך אין הצדקה להכניס אותן לכל נוסח של המאמר.¹⁶

אצל יואל מילר, לייפציג 1878, החלק העברי עמ' XXVIII, נמצא רצף קשה יותר. לצד הגבלת המלחמה נדפסת גם המילה אסורים, ובהערה 27 בעמ' 211 מיוחס הרצף "בשעת מלחמה אסורים" לעד המסומן C, הוא כתב יד הלברשטאם. מילר מבסס עליו את טקסט הפנים, כלומר הנוסח הראשי שבחר להדפיס, ומציג בסוגריים קריאת דפוס אחרת. אין להשמיט את אסורים כדי לקבל משפט נוח יותר.¹⁷

¹⁵ ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, מכילתא דרבי ישמעאל, פרנקפורט ע"נ מיין, J. Kauffmann, תרצ"א, עמ' 89, שורות 8-10. לחילופי הנוסח להן. באחרית הדבר מתוארים בין היתר עדי אוקספורד, מינכן ומדרש חכמים.
¹⁶ מיכאל היגער, מסכת סופרים, ניו-יורק, דבי רבנן, תרצ"ז, עמ' 281-282; האפראט לשורה 54 בעמ' 282. לפי לוח הסימנים בעמ' 94: יב הוא מחזור ויטרי, יג הוא נוסח הגר"א. לוח הסימנים והאפראט נקראו בצילום; כתבי היד עצמם לא נקראו.
¹⁷ Joel Müller, Masechet Soferim, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1878. החלק העברי עמ' XXVIII; הפירוש עמ' 211-212, הערה 27. במבוא עמ' 33-36, ובייחוד הערה 97, מבואר: C הלבברשטאם CM מינכן CP פריז. כתבי היד עצמם לא נקראו כאן.

כאן יש להפריד בין קריאת הדף לבין פירוש המשפט. מילר מדפיס את אסורים, ולצד טקסט הפנים הוא מציג בסוגריים קריאה אחרת; אין לחבר את שתיהן למשפט חדש ונוח יותר. בפירושו הוא מבין את הרצף ביחס לשבויים שנלקחו במלחמה. זו הבנתו לנוסח הקשה, ולא המילים "שבויי מלחמה" הכתובות בטקסט עצמו. גם בלי להכריע בכל קושי תחבירי, יש ממצא מוגדר: במקום הנבדק נדפסת הרוג ולא קטול. הממצא הזה נשמר גם כשהפירוש נותר לדיון. (איור 3)

איור 3. מסכת סופרים, מילר, עמ' XXVIII: המילה אסורים נשמרת בקריאה

אבות ביישנין רוב בנים דומין לאחי אביהם²⁵ (האם דתני)²⁶ תאני
ר' שמעון בן יוחאי אומר²⁷ הכשר שבגויים בשעת מלחמה אסורים
(טוב שבעכו"ם בשעת מלחמה) הרוג הטוב שבנחשים רצוץ את מוחו

בחלק העיקרי של השורה: "הכשר שבגויים בשעת מלחמה אסורים" (טוב שבעכו"ם בשעת מלחמה) הרוג. הסוגריים של מילר מציגים קריאת דפוס; אין לחבר את הקריאות לנוסח חדש.

הירושלמי, תוספות ורש"י: לא להחליף ביניהם

בתוספות עבודה זרה כו ע"ב, דיבור המתחיל "ולא מורידין", נמסר שהמאמר אמור בשעת מלחמה, וההסבר מיוחס לירושלמי קידושין.¹⁸ בהמשך נקשר הדבר לבהמות מרכבות פרעה. ההסבר הזה שייך אפוא למסורת הראשונים; אין לתארו כתשובה שנולדה לראשונה באספת 1843.

בכתב יד ליידן של הירושלמי נקרא בגוף הטקסט "הכשר שבגויים הרוג".¹⁹ בשוליים מופיעה הגהה — תוספת שנכתבה לצד גוף הטקסט — הכוללת את בשעת מלחמה, ומפנה במפורש למסכת סופרים. בבדיקת כתב היד נראו אפוא שתי שכבות: המשפט שבגוף והגהת השוליים. אין להפוך אותן לכתיבה אחת בלתי מובחנת. הפרט המובא

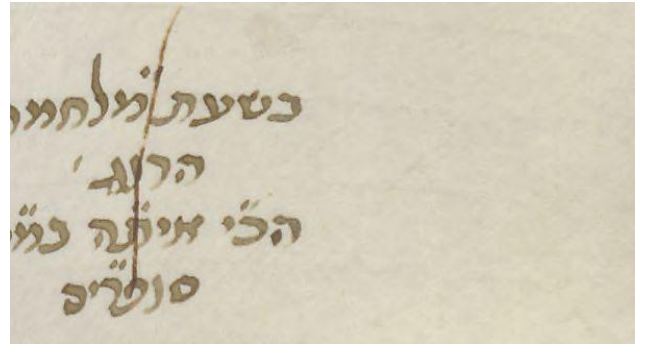
¹⁸ תוספות עבודה זרה כו ע"ב, ד"ה ולא מורידין. בתעתיק שנקרא לשון הציטוט היא "כשר שבכנענים הרוג"; אין להחליף כנענים בגויים בלי לציין זאת.

¹⁹ ירושלמי, כ"י ליידן Or. 4720, סוף קידושין, דף קעג ע"ב, בכפולה עם חתימת המסכת בדף קעד ע"א. בגוף נקרא הרוג; בשוליים תוספת המפנה למסכת סופרים.

להלן מגדיל את ההגהה עצמה; גוף המשפט אינו כלול בו, ומועד כתיבת ההגהה לא נקבע בבירור זה. (איור 4)

איור 4. ירושלמי, כ"י לייזן, דף קעג ע"ב: פרט מוגדל של הגהת השוליים

לפי הקריאה המתוארת לעיל, בגוף כתב היד מופיע "הכשר שבגוים הרוג". הפרט שלפנינו מציג רק את הגהת השוליים.

בהגהה המצולמת: "כשעת מלחמה הרוג" הכי איתא במס' סופרים".

"הכי איתא במס' סופרים" פירושו: כך נאמר במסכת סופרים. מועד כתיבת ההגהה לא נקבע.

בתעתיק הירושלמי קידושין ד, יא שבוויקיטקסט אין הגבלת מלחמה. באוסף "מקבילות מן הראשונים" של מהדורת מנחם כ"ץ, עמ' 621, נמצאו ציטוטי הקטע אצל ראשונים, חכמי הפירוש של ימי הביניים, עם ההגבלה וללא ההגבלה. אותו קטע מסומן בתעתיק כהלכה יא ובאוסף כ"ץ כהלכה יד; ההבדל הוא במספור. האוסף מלמד כיצד צוטט הירושלמי, והוא אינו האפראט המלא שלו. הדפוס הראשון של הירושלמי עדיין לא נקרא כאן מצילום במקום הזה.²⁰ ההבדל בין תוספות לבין גוף כתב יד לייזן אינו מתבטל בגלל ההגהה שבשוליו. תוספות מעידים על מסירה או פירוש שיוחסו לירושלמי, ואילו המגיה מפנה למסכת סופרים. ייתכן קשר בין המסורות, אך מן הדף הזה לבדו אין לקבוע איזו מהן קדמה לאחרת, או שכל הראשונים ראו אותו נוסח.

ברש"י לשמות יד, ז נקרא בתעתיק שנבדק "כשר שבמצרים הרוג". המילה מצרים מתאימה להקשר הפסוק: מדובר במרדף פרעה ובבהמות המצרים. עם זאת, לא נקראו כאן כתבי היד והדפוסים הראשונים של

20. ירושלמי קידושין ד, יא; מנחם כ"ץ, מקבילות מן הראשונים לקידושין, פרק ד הלכה יד, עמ' 621, "המלמד את בנו אומנות — סוגיא 2", בכותרת סו ע"ב.

רש"י, ולכן אין בידינו לקבוע את תולדות הנוסח הזה בכל עד או להסביר את כל ההבדלים באמצעות צנזורה.²¹

מתבררות אפוא שתי דרכי צמצום שונות: מצרים מצמצם את הקבוצה הנידונה; בשעת מלחמה מצמצם את המצב שבו חל המאמר. הן עשויות להשתלב בהסבר, אבל אינן אותה מילה ואינן בהכרח אותו שלב בתולדות הטקסט. אף אחת מהן אינה ראייה לנוסח קטול במשמעות קתולי.

ו. קטול, קט"ל וקתולי

בדיקת הנוסח שאלה אילו אותיות מצויות בעדים. הבירור הלשוני שואל מה יכולה המילה לציין: גם מציאת קטול בעותק לא תכריע מעצמה אם משמעותה הריגה, שם עצם או כינוי לקתולי.

מילה בלתי מנוקדת דורשת הקשר

השורש קטל מוכר בארמית במשמעות הריגה.²² כאשר קטול משמש ציווי — קטול, במשמעות "הרוג" — קריאתו במשמעות "הרוג" אינה טעות משונה שצריך להמציא לה הסבר: זו אפשרות לשונית רגילה. עם זאת, אין לנקד כל הופעה של ארבע האותיות באותה דרך. אצל יסטרוב מצוי גם הערך קטול כשם עצם, במשמעות הורג או רוצח. הכתיב כשלעצמו אינו מכריע אם לפנינו ציווי או שם עצם.

גם המילון הארמי המקיף, CAL — Comprehensive Aramaic Lexicon — מגדיר את הפועל מן השורש הזה במשמעות הרג ומביא שימושים.²³ גם אם המילה נכתבת בגרשיים, קט"ל, אין בכך כדי להפוך אותה לכינוי נוצרי. גרשיים עשויים לסמן שורש או ראשי תיבות לפי ההקשר; כדי לטעון לקיצור מסוים צריך למצוא שימוש מתועד בו.

²¹רש"י לשמות יד, ז, ד"ה וכל רכב מצרים. מסקנת הקריאה מוגבלת לתעתיק זה.

²²Marcus Jastrow, A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, London, Luzac, 1903. הערכים קטל וקטול, בתעתיקים המקוונים שנקראו. לא נקבע כאן עמוד בדפוס.

²³Comprehensive Aramaic Lexicon, Hebrew Union College, הערך l (a/u), verbṭq, שנקרא ישירות.

קדמות השם הנוצרי אינה פותרת את השאלה

אין בסיס לטענה גורפת שהמונח Catholic הוא המצאה חדשה. הוא מופיע כבר במקור נוצרי קדום, באיגרת איגנטיוס לאנשי סמירנה.²⁴ אלא שזו אינה השאלה המכרעת כאן. נדרש להראות שהכתיב קטול שימש דווקא ככינוי לקתולי, בזמן ובשפה של מחבר המאמר או של העד הנדון. קדמותה של המילה היוונית אינה מוכיחה את השימוש המסוים הזה.

יש גם מונח דומה בצלילו, קתוליקוס. אצל יסטרוב הוא מוסבר כבעל תפקיד כספי או מנהל אוצר, ומובאות דוגמאות מספרות חז"ל. לכן אי אפשר לראות בכל מילה מן המשפחה הצלילית הזאת ראיה לכנסייה הקתולית. משמעות נקבעת מן השימוש, ולא מן הדמיון באוזן בלבד.²⁵

משחק מילים אינו שחזור נוסח

גם הקרבה הצלילית בין קטול לקתולי אינה מספיקה. כדי להפוך שם עדה למשפט "הטוב שבגויים הוא קתולי" צריך להסביר את צורת המילה, את השימוש בשם היחיד ואת התקופה שבה הובן כך. בכתיב בלתי מנוקד אפשר לבנות משחק מילים משעשע, אך המילון והעד המתוארך הם המבחן לפירוש היסטורי. עצם האפשרות לנסח בדיחה מוצלחת אינה עדות שזו הייתה כוונת המאמר.

יתרה מזו: בתוך המשפט "טוב שבגויים קטול" יש לקריאה הארמית של הריגה התאמה ישירה לקריאת הרוג המקבילה. לכן מעתיק שפירש כך אינו מתואר בהכרח כמי שעשה טעות תמוהה. על המציע משמעות אחרת מוטל להראות שימוש ממשי בכינוי, ולא רק להכריז שהקריאה הרגילה נולדה מחוסר הבנה. זו נקודת התורפה הלשונית של המנגנון המסופר.

ייתכן שדובר במאה התשע־עשרה היה יכול להשתמש במשחק מילים עם כינוי לקתולים. האפשרות הזאת מסבירה כיצד תשובה כזאת עשויה

²⁴איגנטיוס, איגרת לאנשי סמירנה, פרק ח, בתרגום שנקרא מתוך Ante-Nicene Fathers, כרך א, עריכת Roberts-Donaldson-Coxe, Buffalo, 1885. זהו עיון בתרגום, לא בכתב יד יווני.

²⁵יסטרוב, הערך קתוליקוס, בתעתיק המקוון שנקרא. משמעות התפקיד נבדלת מן המשמעות העדתית שבסיפור.

להישמע, אך אינה מוכיחה שנאמרה באספה, שהייתה נכונה מבחינת לשון המילה ותולדות הנוסח או שהמילה עמדה כך בנוסח קדום. שלוש הטענות האלה דורשות שלוש ראיות שונות.

הקושי ההלכתי: שבה לקתולים אינו רק משחק לשון

יש כאן קושי פנימי נוסף. הרמב"ם אוסר לספר בשבחם של עובדי עבודה זרה, כחלק מדרשת "לא תחנם" — לא לתת להם חן; והוא מגדיר את הנוצרים כעובדי עבודה זרה. על רקע זה, הצגת ההשתייכות לדת הקתולית עצמה כסיבה לכך שאדם הוא "הטוב שבגויים" אינה מחמאה תמימה. היא מעוררת קושי חריף במיוחד כשהיא מוצגת כפירוש שנתנו חז"ל לשבח דת זרה. זו גם הסיבה שהנימוק שמביא בולטון לשתיקת הצמח־צדק טעון במשמעות, ולא רק מוסיף סיום שנון.²⁶

הכינוי "הלצה" אינו פוטר את הסיפור מן השאלה: האם הדברים הוצגו כשבח אמיתי, כפירוש אמיתי בתורה, או כתשובת דחייה למתנגדים? אם המספר שולל את אמיתות הפירוש, אין להשתמש בו אחר כך כראיה לנוסח המקורי. ואם הוא מאמץ אותו כפירוש אמיתי, עליו להתמודד גם עם תוכנו ההלכתי. כך או כך, משחק המילים לבדו אינו מיישב את המעשה.

עם זאת, אין להפוך את הקושי לפסק גורף שכל דבר שבח אסור בכל הקשר, או ששום תשובה לצורך הצלה לא תיתכן. השולחן ערוך עצמו מבחין במקרה שבו הכוונה להודות לה' על ברייה נאה; ודיני אונס וסכנה דורשים בירור בפני עצמו. אין לזהות בלי דיון אמירת שבח עם מעשה עבודה זרה ממש, ואין בידינו פרטי המעמד כדי לפסוק מה היה מותר בו. הביקורת המדויקת היא שהמסורת זקוקה להסבר גם במישור הזה; המשפט "כך הצילו את היהודים" אינו מספק אותו מעצמו.²⁷

²⁶רמב"ם, הלכות עבודה זרה ט, ד; י, ד במספור הרגיל — פסקת השבח מסומנת י, ו בחלוקה המפורטת של מכון ממרא. שולחן ערוך, יורה דעה קנא, יד. נקראו התעתיקים של הסעיפים; לא נערכה השוואת דפוסים.

²⁷שולחן ערוך, יורה דעה קנא, יד, סיום הסעיף; רמב"ם, הלכות יסודי התורה ה, א-ד. ההפניה מבהירה שיש להבחין בין סוגי איסור, כוונה ונסיבות אונס; אין כאן הכרעה מעשית בדינו של האירוע הנטען.

ומה בדבר הצאר האורתודוקסי?

בשנת האספה שלט ניקולאי הראשון ברוסיה. הקתולים והאורתודוקסים אמנם משתייכים לנצרות, אך אינם אותה כנסייה. אין בסיס לתאר שבח לקתולים כאילו היה מחמאה טבעית לזהות הדתית של השלטון הרוסי. חוקי היסוד מ־1832 קובעים את בכורת האמונה האורתודוקסית באימפריה, מחייבים את הקיסר להשתייך אליה ומגדירים את תפקידו כמגן אמונתה.²⁸

לכן אם התשובה כוונה לרצות את אנשי הממשלה באמצעות הקביעה שהקתולים הם הטובים שבגויים, צריך להסביר מדוע דווקא בני הכנסייה האחרת נבחרו לשבח בפניהם. ככל שהסיפור מציג תשובה גאונית המחלצת את הרבנים מיד, כך נדרש לבאר את התאמתה לקהל המסוים ולא להסתפק במשחק המילים.

דוגמה מושגית מוכרת היא ההבחנה בין סונים לשיעים: הכינוי המשותף "מוסלמים" אינו מוחק מחלוקות דתיות עמוקות בין הזרמים. כך גם הכינוי "נוצרים" אינו מבטל את ההבחנה בין מזרח למערב ובין הכנסיות. הדוגמה ממחישה מדוע אי אפשר להניח ששבח לזרם אחד יחמיא אוטומטית לבני האחר; היא אינה טענה ששני היחסים ההיסטוריים זהים או שכל אדם בהכרח שונא את בני הזרם האחר. עם זאת, יש לבחון גם את התשובה החזקה ביותר האפשרית לטובת המעשה. אם השאלה הייתה רק אם יש במאמר ציווי להרוג, תשובה ההופכת אותו למשפט שבח עשויה להסיר את האישום גם בלי להחמיא לדתם של השומעים. הם יכלו להתעניין בהיעדר ציווי אלים יותר מאשר בזהות המשובחים. ההבחנה הזאת מונעת הפרכה קלה מדי: הקושי המדיני ממשי, אך אין הוא מוכיח לבדו ששום פקיד לא יכול היה לקבל את התשובה.

Основны́е" Свод законов Российской империи, Санктпетербург, 183228. כך א, חלק א, "О Ве́ре", סעיפים 40–42; להשוואה סעיפים 43–45. נקרא התעתיק המקוון; נצפו גם דפי הסריקה הקטנים הצמודים, בלי קולציה מלאה מן הצילום. הסעיפים מעידים על מעמד הדת והקיסר, לא על תשובת אנשי הוועדה.

ההסבר החלופי הזה אינו מציל את הטענה הטקסטואלית. גם אם נניח שהשומעים הסכימו לשמוע משחק מילים, עדיין צריך להראות שהמילה נמצאה, מה משמעותה, ומדוע עד אחד גובר על מסירת הרוג. אין בפנינו פרוטוקול, תרגום או תגובת השלטון המאפשרים לברר כיצד הובנה התשובה בפועל. לכן זהו קושי מצטבר במעשה, לא התייעוד החסר שלו.

מבחינה לשונית, המילונים שנקראו תומכים במשמעות ההריגה מן השורש קטל. לא נמצא בהם בבדיקה הזאת אישור לקטול דווקא כקיצור של קתולי. ההבדל בין קטול בטי"ת לקתול בתי"ו נשמר גם בהערה 58 שבתשורת אקונאו (פרק ב), ולכן יש לשמרו בהשוואה ולא למחוק אותו כפרט חסר ערך.

ז. מה מתועד על אספת פטרבורג

מן הנוסח וממשמעות המילה נעבור אל האירוע: מה מתועד על האספה עצמה, ואילו פרטים על חילופי הדברים נמצאו במקורות שנקראו?

"בית רבי": מסגרת היסטורית ומגבלת ידיעה

"בית רבי" לרבי חיים מאיר היילמאן, שנדפס בברדיצ'ב בתרס"ב-1902, מתאר בחלק השלישי את האספה. בפתיחת פרק ג נמנים רבי יצחק מוולוז'ין, הצמח-צדק, רבי ישראל אלפרין ובצלאל שטרן.²⁹ בהמשך מובאים ענייני חינוך ותפילה והעתקת מכתב המזכיר את הוועדה בגוף ראשון. הפרק נקרא מן הסריקה, בדפים קיג ע"א עד קיז ע"ב.

סצנת קטול לא נמצאה בפרק הזה. אולם המחבר עצמו אומר שכל עניין השאלות שהיה שם נשאר סתום וחתום ממנו. לכן שתיקתו אינה ראייה מכרעת שהשאלה לא נשאלה. אפשר להסתייע בו לקיום האספה ולהרכב שלה, ולצד זאת להכיר במגבלה שהוא מציב לעדותו על תוכן הדיונים.

²⁹חיים מאיר היילמאן, בית רבי, ברדיצ'ב, תרס"ב, חלק שלישי, פרק ג, דף קיג ע"א-קיז ע"ב, במספור הרצוף של העותק שנקרא. כתב היד של המכתב המודפס לא נבדק.

בחיבור "אדמו"ר הצמח צדק ותנועת ההשכלה", מרשימות אדמו"ר הריי"ץ, נקראו השער ופרק ו במהדורה החדשה מתשע"ח, עמ' 22–29. הפרק מתאר את חברי האספה ואת המחלוקות על חינוך ותפילה. גם בו לא נמצאה הסצנה הנחקרת. הערה 55 שבו מפנה למסמכי משרד ההשכלה מן השנים הסמוכות לאספה, אך מסמכי הארכיון עצמם לא נקראו.³⁰

יש הבדל בין מציאת הפניה לתיק ארכיוני לבין קריאת התיק. ההפניה מסמנת מקום שבו אפשר להמשיך לחפש; היא אינה נותנת לנו ידיעה על כל מסמך שבתוכו. בדומה לכך, קריאת פרק אחד אינה בדיקה של כל שיחות אדמו"ר הריי"ץ וכל כתביו.

ליליינטל ופיליפסון: שני סוגי טקסט

בספר שערך דוד פיליפסון על מקס ליליינטל, שנדפס בניו-יורק ב־1915, נקראו עמ' 36–38 בביוגרפיה שכתב פיליפסון, וכן עמ' 324–329 מתוך זיכרונות ליליינטל בגוף ראשון, "מסעותיי ברוסיה".³¹ הדפים מתעדים את מסגרת הכינוס ואת בחירת הנציגים. אין בהם סיפור קטול. ביוגרפיה מאוחרת וזיכרונות של אדם מן התקופה אינם אותו סוג מקור. גם זיכרונות אינם פרוטוקול יומי של דיוני הוועדה. ההבחנה אינה שוללת את ערכם; היא מגדירה למה הם יכולים לשמש. במקרה שלנו הם מחזקים את המסגרת ההיסטורית, ואינם מאמתים את חילופי הדברים המסוימים.

בעיית הזיהוי של הגאון

בנוסח שב"התמים" תשע"ו זוהה הגאון השומע עם רבי אברהם אבלי מפאסוואל, אב"ד וילנה. אלא שהמקורות הביוגרפיים שנבדקו מציינים

30. אדמו"ר הצמח צדק ותנועת ההשכלה, מרשימות אדמו"ר הריי"ץ, מערכת אוצר החסידים, ברוקלין, הוצאה חדשה תשע"ח, קונטרס מח, פרק ו, עמ' 22–29; ההפניה הארכיונית בהערה 55 בעמ' 24.

31. David Philipson, Max Lilienthal, American Rabbi: Life and Writings, New York, Bloch Publishing Co., 1915; ביוגרפיה, עמ' 36–38; "My Travels in Russia", עמ' 324–329. אלה הקטעים שנקראו, ולא הזיכרונות כולם ברצף.

פטירה ב־1836, לפני אספת 1843. אדם שנפטר אז לא יכול היה לשמוע לאחר האספה דיווח על מה שאירע בה. זהו קושי ממשי בזיהוי המסוים הזה.

מקור: התמים, ניסן תשע"ו, עמ' 50-51, ובייחוד הערה 12; להשוואה, Jewish Encyclopedia, הערך "Abraham Abele ben Abraham Solomon", המציין פטירה ב־1836. בתשורת תשס"ט הגאון אנונימי.

עם זאת, אין להעביר את הקושי לכל הנוסחים. בתשורת אקונאו הגאון אינו מזוהה בשם, ולכן הסתירה הכרונולוגית פוגעת בתוספת הזיהוי המאוחרת, ואינה מוכיחה לבדה שכל גרעין המעשה לא היה. באותה מידה, השמטת השם אינה משלימה את שרשרת המסירה החסרה.

ח. בחינת ההסברים והמסקנות

כעת נבחן כיצד מתיישבים ההסברים שבסיפור עם הממצאים, ונשוב לשאלות שמהן יצאנו.

האם טעות מדפיס יכולה להסביר את הרוג?

הסיפור מציע הסבר מסוים לקריאת הרוג: מדפיס פירש את קטול כמילת הריגה והחליף אותה. אולם בפרק ה' ראינו שהרוג נקרא לא רק בדפוס ונציה שקדם לאספה, אלא גם בשני כתבי יד המתוארכים ל־1291 ול־1433. לכן אין לפנינו רק מילה שהתפשטה בדפוסים מאוחרים; לקריאה הרוג יש תיעוד בכתבי יד שקדמו להם.

כדי להסביר את הקריאה באמצעות החלפה בידי מדפיס, יש להראות כיצד הטענה מתיישבת עם כתבי היד ולזהות את העד שבו אירע השינוי הנטען. הממצאים אינם שוללים אפשרות שבעותק מסוים הייתה קריאה אחרת, אך ההחלפה המסוימת שבסיפור לא בוססה. גם אם ימצא דפוס ובו קטול, יהיה צורך לברר את משמעות המילה ואת יחסו לעדים האחרים: עצם מציאת האותיות לא תוכיח שהכוונה לקטולי.

זהו מבחן נגד של ממש. אם הטענה היא שהרוג נוצרה לראשונה מטעות של פועל דפוס, כתבי היד הקודמים לדפוס אינם מתיישבים עמה. אם משנים את הטענה ואומרים שהשיבוש אירע כבר אצל מעתיק קדום, אין עוד סתירה פשוטה בזמן; אולם כעת צריך לזהות מסורת קדומה יותר

ולהראות כיצד נוצר השינוי. זו טענה חדשה וכבדה יותר, ולא פתרון שכבר מספק הסיפור.

מדוע עותק יחיד אינו מכריע את כל המסירה

נניח לצורך הדיון שנמצא ספר ישן ובו קטול. מה היינו יודעים אז? שהקריאה הזאת מצויה באותו עותק. עדיין לא היינו יודעים שהיא מקורית יותר, שכל העותקים האחרים משובשים, או שהמילה פירושה קתולי. יש לברר את גיל העותק, מקור העתקתו, תיקונים שנעשו בו ויחסו לכתבי היד ולמקבילות.

ספירת עותקים לבדה אינה מכריעה: לפעמים עד יחיד משמר קריאה טובה יותר מעדים רבים התלויים במקור אחד. אך גם עותק חריג אינו נעשה נכון מפני שהוא יחיד ומפתיע. נדרש נימוק טקסטואלי. במקרה שלפנינו לא הוצג אפילו העותק הזה לזיהוי. השימוש בו כהוכחה שמבטלת את הרוג בכל יתר המקורות נשען אפוא על כמה הנחות בלתי מבוססות בבת אחת.

הטענה גם קשה להצגה בפני בודקים המכירים את הקריאה הרוג בספרים אחרים. הם עשויים לשאול אם העד החריג מוכיח נוסח מקורי או דווקא שיבוש מקומי. אין צורך להניח שידעו ארמית היטב או שחקרו כתבי יד כדי להבין את הקושיה הפשוטה הזאת. בלי פרטי הספר ובלי נימוק להעדפתו, הרגע הדרמטי של הבאת הכרך נשאר רכיב סיפורי, ולא הוכחה שאפשר לשחזר.

האם תוספת המופת פותרת את הקושי?

אם נאמר שקטול הופיעה בדרך נס לצורך אותה שעה, משתנה טיב הטענה. כבר אין זו הוכחה שכך נכתב הטקסט המקורי, אלא מסורת על מופת שהראה לשומעים דבר מועיל. ואם לאחר מכן חזר אותו עותק להרוג, אין הנוסח הזמני שבסיפור יכול לשמש כיום עד נוסח רגיל. צריך תחילה לברר מי ראה אותו, מי בדק אותו שוב ומתי נרשמו הדברים.

אי אפשר להחזיק בשני קצות הטיעון בלי להבחין ביניהם: מצד אחד להביא את הספר כהוכחה היסטורית לנוסח קדום, ומצד אחר להסביר את היעדרו בשינוי נסי שאינו משאיר עד לבדיקה. אמונה במופת אינה סותרת בירור תיעודי; היא גם אינה מספקת במקומו את שמו של הספר ואת עדותו של הרואה. בגרסת ההרצאה, הפרט החזק ביותר מבחינה פלאית הוא דווקא הפרט שלא נמצא לו כאן מקור כתוב מאמת.

אולי השתנתה התפיסה, ולא האותיות?

אפשר להציע דרך שלישית להבנת המופת: האותיות בספר לא השתנו כלל, אך השומעים הושפעו לראות או לקרוא קטול במקום הרוג. הדוגמה בת זמננו הקרובה לכיוון הזה היא סוגסטיה או היפנוזה; "אמן חושים" הוא כינוי של הופעת במה, ואינו כשלעצמו הסבר לאופן שבו התרחשה השפעה מסוימת. ההצעה כאן היא שינוי בחוויית הרואים, לא גילוי נוסח קדום ולא שינוי בדיו.

אין זו אפשרות חסרת משמעות מושגית: מחקר על שמונה נבדקים שנבחרו כבעלי היענות גבוהה להיפנוזה מצא שסוגסטיה שינתה חוויית צבע ואת התגובה המוחית הקשורה בה. זהו ממצא מוגדר על תפיסה, לא ראייה שאפשר לגרום לכל ועדה לקרוא יחד טקסט שאינו כתוב.

מקור: S. M. Kosslyn ואחרים, "Hypnotic Visual Illusion Alters Color Processing in the Brain", *American Journal of Psychiatry* 157(8), 2000, עמ' 1279-1284. נקראה תמצית המחקר המקורית במאגר PubMed באמצעות NCBI; גוף המאמר לא נקרא במלואו.

אם מקבלים את ההצעה לצורך הדיון, היעדר קטול מן העותק לאחר מכן אינו מפריך אותה: לפי ההשערה, הרוג הייתה כתובה בו כל הזמן. אבל גם מציאת כל הדפוסים בנוסח הרוג אינה מוכיחה שהתרחשה השפעה כזאת. כדי לייחס אותה לאספה צריך עדות על מה שקראו הנוכחים, על מי שהושפע ועל בדיקת אותו ספר. לא נמצא במקורות שנקראו תיאור מפורש של מנגנון כזה. זו השערה מאוחרת להצלת המעשה, והיא מחליפה את טענת הנוסח בטענה פסיכולוגית או מופתית חדשה.

גם ההקבלה להופעת במה מוגבלת: היא אינה מזהה את מעשה הצמח-צדק עם תכסיס של מופיע, ואינה מאמתת סיפורים על נייר ריק שנקרא כהמחאה. אין צורך לאמץ הדגמה כזאת כעובדה כדי להבין את ההבחנה. הקושי העיקרי נשאר תיעודי: מי מסר שמה שנשתנה היה בתפיסת הרואים, ולא בספר? כל עוד החוליה הזאת חסרה, אין להציג את ההסבר הדחוק כפתרון שהוכח.

מה מוכיח החיפוש שלא מצא?

בדפוסים, במהדורות הביקורתיות ובתעתיקים שנקראו לא נמצא העד המבוקש. התוצאה מונעת להציג את "קטול" כנוסח שכבר אומת, אך אינה סקירה של כל כתבי היד והמהדורות. גם החיפוש המסופר באחד הנוסחים, שבו חיפשו בדפוסים אחרים ולא מצאו "קטול", הוא חלק מתוכן המעשה שנמסר. אין בידינו יומן החיפוש, רשימת הספרים או תצלומי הדפים. לכן אין להפוך אותו לבדיקה שביצענו בעצמנו, וגם לא לעדות על שינוי אותיות באותו עותק.

האם אפשר לזהות את הספרייה ואת הדפוס?

במקורות מופיעים תיאורים כגון מדרש ישן, גמרא ישנה, דפוס פלוני או ספריית המלכות. אין בהם פרטים מספיקים לזיהוי כרך: שם חיבור מוסכם, עיר, שנה וסימן מדף. מסכת סופרים עשויה להיכרך עם ספרי ש"ס, ולכן כינוי עממי "גמרא" אינו בלתי מובן; אך האפשרות הכללית הזאת אינה זיהוי של הספר שבמעשה.

גם "ספריית המלכות" אינו שם מדויק דיו כדי לדעת באיזה מוסד ובאיזה אוסף לחפש. לא נמצא קישור תיעודי בין הסיפור לבין עותק מסוים. שמות הספר והדפוס שנשמעו באופן לא ברור בהרצאה אינם נתונים שאפשר להשלים על פי ניחוש.

כיצד מתייחסים לממד המופת?

בחלק מן הנוסחים מיוחס לצמח-צדק כוח להשפיע את התשובה למחשבת רבי יצחק; בחלקם מציאת הספר מתוארת כנס. מבחינת

תיעוד המסורת יש חשיבות לכך: זהו חלק מן המשמעות שביקשו מוסריה להעביר. עלינו לשמור את ההבדל בין תיאור המופת כפי שנמסר לבין מה שאפשר לבדוק במסמכים ובספרים.

הבירור הזה אינו מכריע בשאלת אפשרותם של מופתים. הוא שואל איזו מסורת נמצאת לפנינו ומה הבסיס העובדתי לכל פרט בה. אמונה בכוחו של צדיק אינה מחייבת לייחס לכל נוסח מאוחר את כל פרטי הנוסחים האחרים; ולהפך, קושי בזיהוי ספר או אדם אינו מחייב לייחס למוסר המצאה מכוונת.

מה ניתן לומר כעת

אפשר כעת לשוב לחמש השאלות. באשר למקור הסיפור, נמצאה מסורת מודפסת, אך השרשרת אינה מלאה והפניות לפרסומים מוקדמים יותר טרם אומתו במקורם. באשר לנוסחיו, הוכח שפרטים מרכזיים נמסרו בדרכים שונות, ולכן אין לצרפם לסיפור אחיד. הבדלים אלה הם תוצאה חיובית של ההשוואה, ולא רק סיבה להסתייג.

בשאלת נוסח חז"ל, הרוג מתועדת בכתבי היד ובדפוסים שנקראו; לא נמצא בהם עד קדום של קטול. בשאלה ההיסטורית, האספה והשתתפות שני הרבנים נתמכות במקורות, אך חילופי הדברים המסוימים לא אומתו בהם. בשאלת הלשון, משמעות ההריגה נתמכת במילונים, ואילו השימוש הקדום בקטול במשמעות קטולי לא אומת. הגבלת המלחמה מתועדת במסירת המקורות שקדמה לאספה; חזרת אותו עותק להרוג נותרה בלי מקור כתוב שאומת.

נוסח הצגה מומלץ

מסורת חסידית מאוחרת מספרת על תשובת קטול באספת פטרבורג. הבדיקה העלתה פערים מהותיים בין נוסחיה וקשיים כבדים בהסבר טעות המעתיק, במשמעות המילה ובכוחו של הספר הנטען להכריע את המסירה. האירוע המסוים והעותק לא אומתו. לפיכך אין להציג את נוסח ההרצאה כעובדה היסטורית שנתבררה או כנוסח חז"ל שאושר במחקר.

כך נשמרת המסורת שנמצאה, בלי לייחס לה אישור שעוד אין בידינו.

”אם קבלה היא — נקבל” — מה נשאר פתוח

לא כל חלקי הסיפור עומדים באותו מצב. הטענה הפשוטה על טעות שנולדה אצל מדפיס נתקלת בתיעוד קודם לדפוס. הזיהוי המאוחר של הגאון נתקל בסתירה כרונולוגית. הנוסח קטול במשמעות קתולי, זהות הספר וחזרת אותיותיו נשארו בלי ראייה ראשונית שאומתה. לפנינו אפוא יותר מחסר טכני של עמוד או שניים: המנגנון המרכזי של הסיפור לא הוכח, ובכמה מנוסחיו יש פרטים שאינם עומדים במבחן שהוצב להם.

מי שמקבל את המסורת מכוח האמון במוסריה רשאי להבחין בין קבלה זו לבין מסקנת הבדיקה ההיסטורית. במובן הזה אפשר לומר ”אם קבלה היא — נקבל” — נשמור על כבוד המסורת ועל האפשרות שעוד תתברר. אולם אין פירוש הדבר שהקשיים הותרו, שכל הגרסאות נכונות יחד או שנמצא אישור לקטול במקור קדום. ההכרעה הנוכחית היא שהנוסח המלא של ההרצאה אינו מבוסס דיו להצגה כעובדה מאומתת; אין בה הרשעה של מוסר מסוים בהמצאה מכוונת.

אילו מקורות יוכלו לקדם את ההכרעה

בראש ובראשונה דרושים העמוד אצל חיטריק עם שער המהדורה ושרשרת המוסרים; ספר פרלוב במהדורות שאליהן מפנים; וגיליון ”עלים לתרופה” צו תשנ”ו עמ’ ג. אלה עשויים להקדים את המקור

הסיפורי שנקרא ולברר כיצד התפתח נוסח הסיפור. נדרש גם גיליון "בית משיח" שממנו נלקח הקטע לתשורת דידן נצח.

לבדיקת הטענה הטקסטואלית דרושים עוד כתבי יד ודפוסים ראשונים מעבר לעדים שנקראו, ובכללם צילום הדפוס הראשון של הירושלמי במקום הזה ובירור מועד הגהת ליידן. לבדיקת האירוע דרושים מסמכי הוועדה, ואם יימצאו גם רישומי השאלת ספרים. ולבדיקת התיאור שממנו יצאנו דרושה ההקלטה המקורית. לשאלת הלשון דרושה עדות מתוארכת לשימוש בכתוב קטול במשמעות קתולי. כל אחד מן המקורות האלה עשוי לענות על שאלה אחרת; אין צורך להעמיד פנים שהשאלות כבר נפתרו כדי להבין את מה שהמחקר כן העלה.

ט. מהלך המחקר ותרומת המשתתפים

מן ההרצאה אל שאלות שניתן לבדוק

ראשית הבירור הייתה תיאור של הרצאה, עם שלוש כתובות התחלה: בולטון, הדיון באתר דין והמאמר בהידברות. השואל ביקש שלא להניח מראש שהמעשה אמיתי או בדוי, ושלא להשלים את שם הספר והדפוס שנשמעו בהקלטה באופן לא ברור. הוא דרש גם להבחין בין מציאת הספר, השפעת הרעיון וחזרת אותו עותק להרוג. דרישה זו קבעה את מבנה הבדיקה: כל פרט נבחן בפני עצמו, והסכמה של מספרים אינה נחשבת אישור של פרט שלא נמצא במקור.

העורך הכין תחילה דוח מחקר ראשון. נפתחו פרסומי הסיפור, דפוסים ומהדורות של המאמר, מקורות למסגרת האספה ומילונים. כבר בשלב זה הופרדו גוף רשומה קכא מהערה 58, קיום האספה מאימות הסצנה, והפניות לפרלוב וחיטריק מקריאה בספריהם. הדוח נמסר עם תיעוד המקורות והצילומים, כדי שהביקורת תוכל לבדוק טענות מוגדרות ולא רק לשפוט את מסקנתו.

מקור הדוח: דוח העורך, "טוב שבגויים קטול באספת פטרבורג: בירור מקורות — סבב ראשון", 18.10.2026, ובפרט סעיפי המסירה, השוואת הנוסחים וגבולות הבדיקה. דוחות המקור נשמרו בנפרד מהחוברת המעודכנת.

הקריאה החוזרת בתשורת אקונאו

הדוח הראשון שהועבר לביקורת החוזרת התמקד בתשורת אקונאו. בהודעת המסירה לא ננקב שם המשתתף, ולכן אין לייחסו בדיעבד למודל מסוים. הדוח חזר ואישר את עיקרי הרשומה ואת ההפרדה מן ההערה, אך לא סיפק עמוד מתוך חיטריק, פרלוב או "עלים לתרופה". תרומתו הייתה אימות חוזר של מקור שכבר נקרא, ולא איתור של מסורת עצמאית נוספת.

בקליטתו התבררו גם גבולות הציטוט. שינוי לשוני קטן בתוך תרגום שבסוגריים אינו תעתיק דיפלומטי, וייחוס תש"ו לזמן הרשימות נשען על מבוא המהדירים, לא על בדיקת כתב היד. בחוברת נבחר בעיקר תיאור עקיף של המעשה, כדי להעביר את ההכרעה בלי להציג כתיב מתוקן כציטוט אות באות. הבדיקה החוזרת חיזקה את הדיוק, אך לא שינתה את התשובה לשאלת האירוע.

Grok 4.7: עד מודפס נוסף ודיוקי ההשוואה

דוח Grok 4.7 כלל הצהרת כיסוי מפורטת: מה נקרא בצילום, מה נפתח כתעתיק ומה לא היה נגיש. התרומה החדשה הבולטת הייתה תשורת "דידן נצח — שלושים שנה", עמ' טז. העורך בדק את העמוד ואת מסגרת הפרסום. בעקבות זאת נוספה גרסה שבה הובא ספר מאשר, לצד חיפוש בדפוסים אחרים שלא מצא קטול. היא אפשרה להסביר מדוע שני פרטים אלה אינם חזרה של אותו עותק להרוג.

מקור הדוח: דוח Grok 4.7, 18.10.2026, ממצאים חדשים 4-5, 7 ו-14; טבלת הגרסאות וטבלת התיקונים. החלטות הקליטה של העורך נשמרו בנפרד.

הדוח הדגיש גם את אסורים אצל מילר ואת שיוך ההפניה לחיטריק עמ' קכ"ח לסיפור אחר בהידברות. שתי הנקודות אומתו ונשמרו. לעומת זאת, לא כל קישור או תעתיק שנוכר בדוח זכה בעקבותיו לאישור חדש. מקורות שכבר נקראו בידי העורך לא הפכו לבלתי בדוקים מפני שהגישה אליהם נחסמה אצל הסוקר. גם כאן נשמר ההבדל בין כיסוי של כל משתתף לבין מצב התיק הכולל.

Claude: המעבר ממהדורות אל כתבי היד

דוח Claude הוסיף פרטי צילום של אוקספורד, מינכן וליידן, לצד השוואת מהדורות ואפראטים. העורך קרא את הצילומים הרלוונטיים, ובדק את זיהוי שני כתבי היד של המכילתא ואת תאריכיהם בתיאורי הספריות. כך הועמדה הקריאה הרוג על עדות ישירה מכתבי יד, מעבר לדיווח המהדורות. בליידן נראתה בנפרד הגהת השוליים המפנה למסכת סופרים. זיהוי הסימנים במילר ובהיגער הושלם מן הצילום, במקומות שבהם הדוח הסתמך בחלקו על זיהוי תווים ממוחשב.

מקור הדוח: דוח Claude על עדי הנוסח, 18.10.2026, טבלת הקולציה, סעיפים ג-ו וגבולות החיפוש. היקף קריאת העורך מצוין שם בנפרד מהצהרת הסוקר.

לצד התוספת החשובה נדרשו תיקונים. הקישור המצומצם שסופק לאוקספורד החזיר בבדיקת העורך שוליים ריקים; הדף המלא נפתח ואותר בו האזור הנכון. שנת 1508 אינה במאה החמש-עשרה. רשימת שבעה-עשר פריטים הכוללת כתבי יד, מהדורות ותעתיקים אינה בהכרח שבעה-עשר עדים עצמאיים. גם ההכרעה שכל חילוף בכינוי הקבוצה הוא תוצאת צנזורה חרגה מן הראיות שהוצגו. החוברת אימצה את התוספות שנבדקו, בלי לאמץ את ההכללות האלה.

לתיקון הזה יש תוצאה עקרונית: איתור ראייה חשובה ודיוק בכל מסקנות הדוח הם שני מדדים שונים. אפשר להיעזר בפרט צילום שמסר סוקר, ולאחר בדיקתו לקבל את הקריאה, אך לצמצם את ההסקה שהסוקר בנה עליה. כך נשמרת תרומתו בלי להפוך כל משפט בדוח לחלק מן המסקנה.

מן המחקר אל ביקורת החוברת

לאחר שילוב החומר הופקה חוברת V1 בת תשעה-עשר עמודים, עם עשרים ושש הערות. ארבעה פרומפטים נפרדים נמסרו ל-Grok, ל-Claude, ל-Grok Bot ול-ChatGPT Dot. לפי הוראת השואל, סבב זה הוגבל לשיפור ההסבר, המבנה והעיצוב; Grok 4.7 לא הוזמן אליו. אין בכך גריעה מדוח המחקר שכבר מסר, ואין להציג את עצם הכנת הפרומפט כבדיקה שבוצעה.

ChatGPT Dot דיווח על קריאת מלוא הטקסט ועל צפייה בכל עמודי החוברת. שלושת קובצי דוחו נקראו בשלמותם בידי העורך. שתי הצעות מרכזיות תיקנו את הצגת הראיה: בטבלה הופרדה הצגת ספר מקבלת התשובה; ובכיתוב ליידן הובהר שהפרט המוצג לקורא כולל את ההגהה בלבד. נוספו גם עוגן לשלושת התאריכים, הגדרה מוקדמת של עד נוסח וקישור מפורש בין כתבי היד הקדומים לבין מבחן טעות המדפיס. אלו שיפורים המבוססים על חומר שכבר היה בחוברת.

מקור הדוח: ChatGPT Dot, דוח שיפור V1, 18.10.2026, הצעות 1-10, ובייחוד 1-4 ו-6-7. מדובר בביקורת החוברת, ללא בדיקת מקורות חדשה.

Grok הודיע תחילה שקישורי הקריאה לא נפתחו אצלו. הודעה זו נשמרה כתיעוד חסם, ולא נספרה כביקורת. לאחר שנמסר לו הנוסח המלא בקובץ אחד, התקבל דוח עם חמש הצעות. ממנו שולבו הצגת הדמויות כבר במבוא, סימון המעבר אל בדיקת נוסח חז"ל וחיבור המסקנות לחמש השאלות. ההצעה להוסיף הסבר אחרי השאלות חפפה במידה רבה לפסקה שכבר הייתה שם, ולכן שולבה באמצעות החלפה ולא באמצעות חזרה. ההצעה לשנות את מפת הקריאה לא חייבה הזזה שלה.

מקור הדוח: Grok, דוח השיפור שנמסר לאחר קבלת הטקסט המלא, 18.10.2026, הצעות 1-5 והפסקאות החלופיות. הסוקר מצהיר שקרא את הטקסט עד סמן הסיום ושלא צפה בעמודי ה-PDF הודעת חסימת הגישה הראשונה נשמרת בנפרד ואינה דוח תוכן.

Grok Bot מסר דוח עם שלושים וארבע הצעות, לאחר קריאת הטקסט וצפייה בכל עמודי V1 לפי הצהרתו. שולבו שיפור היררכיית הסימניות, בידוד כיווני של כותרים לוועזיים בהערות, זיהוי ברור של האיוורים, תיקוני כותרות והפניות חזרה מן המקורות אל הדיון. ההצעות נקראו מול קובצי העריכה, שלא היו לפניו.

מקור הדוח: Grok Bot, דוח שיפור V1, 18.10.2026, ובייחוד הצעות 3, 6-10, 13, 15-19, 28-30 ו-34. זו ביקורת עיצוב והסברה, ללא בדיקת מקורות חדשה.

חלק מהמלצותיו לא התקבלו. שם המותג הקבוע מותר בכללי הסדרה, ואינו פסקת קרדיט הפקה. לכן לא הוסר מן השער. מספר העמוד נשאר בפינה השמאלית התחתונה, והאות הגדולה והשוליים הקומפקטיים נשמרו. ההנחה שפרקים מסוימים נפתחו בעמוד חדש בשל מעבר כפוי

לא תאמה את קובץ העריכה. גם סימון השפה והטקסט החלופי לאיורים כבר נמצאו במקור העריכה; נוספה הפקת תיוג מבני בקובץ הדיגיטלי, בלי לטעון שבוצע אישור נגישות מלא.

בהמשך התקבל גם דוח השיפור של Claude, ובו ארבעים ושמונה הצעות. שלושת קבציו נקראו בשלמותם. ממנו נוספו הסברים למונחים במקומם, הבחנה לשונית בין מקור סיפורי לעד נוסח, הבהרת תפקיד הסוגריים אצל מילר, הסבר המספור השונה של קטע הירושלמי ומעברים בפרקים. הצעות שכבר יושמו בעקבות עמיתיו אוחדו ולא נספרו כחידוש עצמאי נוסף.

מקור הדוח: Claude, דוח שיפור V1, 18.10.2026, הצעות 1-48 והנוסחים המפורטים. אלו הצעות שיפור המבוססות על V1, ולא סבב מקורות חדש.

גם דוח זה נבחן בביקורת. מילון למתחילים בראש חוברת המחקר אינו תואם את כללי הסדרה, ולכן ניתנו הגדרות בתוך ההסבר. לא אומצה הקביעה שמגיה ליידן היה בהכרח אדם אחר מן הסופר, משום שזהותו לא נקבעה. אומדן ההערות כ־8 נקודות לא תאם את קובץ V1, שבו גודלן היה 11.5 נקודות. ההמלצה העקרונית לשפר קריאות התקבלה, בלי לאמץ את המדידה הזאת. נוסח התעתיק שהוצע למילר צומצם לקטע שאפשר לקרוא בבירור בפרט שכבר היה בחוברת.

בשלב האיחוד נקלטו אפוא ארבעת דוחות השיפור. V1 נשמרה כקלטם המקורי; הגרסה החדשה משלבת את החלטות העריכה ואת תיעוד המחקר. אין לייחס למבקרים אישור מראש להרחבה שלא הייתה בקלט שקראו, ובדיקת הגרסה המופקת היא באחריות העורך.

השוואת איכות: מה בדיוק מוערך

הציונים להלן הם שיפוט עריכתי של הדוחות והתוצרים הזמינים, ולא ניסוי ביכולת הכללית של מודל. ציון 9 מציין עבודה חזקה עם תיקונים מעטים; 8 מציין עבודה שימושית שנותרו בה חולשות. העורך מדרג גם את עבודתו, כהערכה עצמית החשופה לביקורת. כל המשתתפים נבחנו באותם עשרה מדדים ובמשקליהם הקבועים. מקף מציין שאין בסיס מספיק או שהסעיף לא הוטל במשימה; הוא אינו אפס.

המדד ומשקלו	העורך	Claude מחקר	Grok 4.7 מחקר
דיוק בתוכן — 15%	8	8	9
ייחוס וקריאה בהקשר — 15%	9	9	9
הוכחה לעומת השערה — 15%	9	8	9
ראיות חדשות — 10%	9	9	8
אימות ושקיפות — 10%	9	9	9
לוגיקה ועומק — 10%	8	8	9
תיקון עקבי — 10%	9	—	—
ביקורת עמיתים — 5%	8	9	9
בהירות ושימושיות — 5%	8	8	9
מסקנה וגבולותיה — 5%	9	8	9

אצל העורך, ציוני הדיוק והלוגיקה משקפים את הצורך לתקן את כותרת הטבלה ולפתח את משקל כתבי היד בטיעון, אף שהנתונים כבר היו בחוברת. ציוני הייחוס והשקיפות נשענים על ההפרדה בין הפניה לבין קריאה, ועל שמירת היחידות שנבדקו. ציון התיקון נשען על החלטות הקליטה ועל החלת ההערות בנוסח; הבהירות עדיין נזקקה למעברים מפורשים.

אצל Claude, הקריאה המצולמת בשלושת כתבי היד וההבחנה בין צילום לזיהוי ממוחשב תומכות בציוני הראיות, הייחוס והשקיפות. הקישור השגוי, שיוך 1508 למאה שגויה והכללת הצנזורה מגבילים את הדיוק, הפרדת ההשערה, הלוגיקה והמסקנה. ההצעות המפורטות וההפניות הממוקדות תומכות בציון ביקורת העמיתים. לא נמסרה תגובת תיקון מאוחרת שלו בתיק הזה, ולכן מדד התיקון נותר חסר.

אצל Grok 4.7, פירוט הכיסוי וההבחנה בין גוף הרשומה להערה ובין אותו עותק לעותקים אחרים תומכים בציוני הדיוק, הייחוס, הלוגיקה וגבולות המסקנה. עד תשע"ז והשלמת אסורים הם תוספת מועילה; חלק ניכר מן החומר האחר מאמת תשתית קיימת. הטבלאות והנוסחים הנפרדים ניתנים ליישום, ומכאן ציוני הבהירות והביקורת. אין כאן רצף תגובות שמאפשר למדוד תיקון עקבי שלו.

המדד ומשקלו	ChatGPT Dot שיפור	Grok שיפור	Grok Bot שיפור	Claude שיפור
דיוק בתוכן — 15%	9	8	8	8
ייחוס וקריאה בהקשר — 15%	9	8	8	8
הוכחה לעומת השערה — 15%	9	9	9	8
ראיות חדשות — 10%	—	—	—	—
אימות ושקיפות — 10%	9	9	9	9
לוגיקה ועומק — 10%	9	8	8	8
תיקון עקבי — 10%	—	—	—	—
ביקורת עמיתים — 5%	9	8	9	9
בהירות ושימושיות — 5%	9	8	9	9
מסקנה וגבולותיה — 5%	9	8	8	8

אצל Dot, ציוני הדיוק, הייחוס והפרדת הראיה נשענים על שתי ההבחנות שהחוברת החמיצה בתצוגה. הקישור בין כתבי היד לטעות המדפיס מעמיק את הטיעון מתוך הנתונים הקיימים. הצהרת הכיסוי מפורטת, והנוסחים המוצעים מלאים ומוגבלים למשימת השיפור. לא התבקש איתור מקורות, ואין רצף תיקונים של הדוח עצמו; שני המדדים נשארו חסרים.

אצל Grok, השקיפות נשענת על ההודאה בחסם ועל ההצהרה המאוחרת בדבר קריאת הטקסט בלבד. הפרדת דרגות הוודאות נשמרה. לעומת זאת, הטענה שחסר הסבר אחרי חמש השאלות אינה נותנת משקל מספק לפסקה שכבר הייתה שם, והפסקה המוצעת לפתיחה אינה מזהה בפועל את הדמויות כפי שהמליץ. גם מיפוי חמש השאלות שלו החליף חלק מהן בפרט חזרת העותק. העריכה שמרה את הצורך שביסוד ההצעות, אך ניסחה את המענה מחדש. לכן רוב ציוני התוכן והיישום הם 8.

אצל Grok Bot, מדידות הגופן, הכיווניות והסימניות והוראות העיצוב המפורטות תומכות בציוני השקיפות, הבהירות והביקורת. הזיהוי המוטעה של שם המותג כקרדיט אסור וההשערות על קובץ העריכה מגבילים את הדיוק, הייחוס וההסקה. מדובר בהצעות שיפור המבוססות

על החוברת; לא נמדדים כאן איתור מקורות או תיקון עקבי בסבבים נוספים.

דוח השיפור של Claude ממופה במדויק לעמודים ולנוסחים מלאים, ומכאן ציוני הבהירות, השקיפות וביקורת העמיתים. זיהוי המונחים העמומים והכינויים הלא ברורים תורם לרציפות. לצד זאת, ההכללה על זהות המגיה, אומדן הגופן והצעת מילון שאינו מתאים לכללים מגבילים את הדיוק ואת ההסקה. לכן המדדים המקצועיים והייחוס הם 8. אין מדידה של איתור מקורות או של תיקון תגובה בסבב מאוחר.

הממוצעים המשוקללים, לאחר הוצאת מדדים חסרים וחלוקה במשקל המדדים שנותרו, הם: העורך 8.7 על מלוא המשקל; Claude 8.4 על 90%; Grok 4.7 — 8.9; 90% על 9.0; Dot — 8.0% על Grok — 8.3 על 80% Grok Bot — 8.4; 80% על Claude בשיפור — 8.3 על 80%. הכיסויים והמשימות שונים, ולכן אין זו טבלת מנצחים משותפת. לדוח האנונימי ולמי שלא נקלט ממנו דוח אין דירוג מספרי נפרד; התיעוד אינו מספיק להערכת כל המסלול.

מה היה חסר בלי כל תרומה

זהו מבחן של התיק הקיים בלבד: מסירים ממנו תרומה ושואלים איזו ראייה, הבחנה או דרך הסבר הייתה חסרה בזמן העריכה. אין בכך טענה שאי אפשר היה להגיע אליה בדרך אחרת. יש להבחין גם בין הוצאת דוח לבין הוצאת הראיות שהוביל לבדיקתן.

המשתתף	החסר בתיק בלעדיו	מה עדיין היה עומד
השואל	הדרישה לבחון את חזרת אותו עותק ואת השרשרת מחיטריק לא הייתה מוצבת במפורש.	אין בסיס לייחס למחקר מסלול חלופי שלא נעשה.
העורך	הקריאות לא היו מאוגדות בהכרעה אחת, ותיקוני הקישור, הכרונולוגיה וגבולות ההסקה לא היו מוחלים כך.	הדוחות המקוריים והראיות שהם מציעים היו נשארים לבדיקה.
הדוח האנונימי	היה חסר אימות חוזר של תשורת אקונאוו והדיוק בגבול הציטוט.	עיקרי הרשומה כבר נמצאו בדוח העורך.

המשתתף	החסר בתיק בלעדיו	מה עדיין היה עומד
Grok 4.7	העד מתשורת דידן נצח והחיבור המדויק לחיפוש בדפוסים אחרים היו חסרים בשלב קליטתו.	ההבחנה העיקרית בין מסורת מאוחרת לאימות האירוע הייתה נשאת.
Claude	הקריאה הישירה בשני כתבי היד של המכילתא ובשולי ליידן לא הייתה מצטרפת במסלול המתועד. בשלב השיפור היו חסרים כמה מהסברי המונחים וההבחנה בין מקור סיפורי לעד נוסח.	הדפוסים והאפראטים שכבר נקראו היו עדיין תומכים בהרוג. חלק מהבהרות המבנה הוצעו גם בידי עמיתיו.
ChatGPT Dot	שתי אי-הבהירות בהצגת הטבלה והצילום היו עלולות להישאר; הקשר לטעות המדפיס היה מפותח פחות.	ממצאי המקורות וגבולות ההכרעה לא היו מתחלפים.
Grok	היה חסר מבחן קריאה רציפה נוסף שהדגיש את הפתיחה ואת סימון המעברים.	חלק מן הצורך במעבר הובהר גם בהצעת Dot; אין לייחס כאן בלעדיות.
Grok Bot	היו חסרים בדיקת הכיוונים בהערות, תיקון הסימניות והצעות הניווט המפורטות.	עיקרי הממצאים היו נשאים; חלק משיפור ההערות התבקש גם בידי Dot.

התוצאה מלמדת על תפקידים משלימים. קריאה חוזרת יכולה לחזק ממצא שכבר קיים; מקור חדש יכול להוסיף נדבך בלי לשנות את המסקנה; וביקורת עריכה יכולה למנוע מן הקורא להסיק יותר ממה שהצילום או הטבלה מראים. אף אחד מאלה אינו מצביע על אמת מכוח מספר המשתתפים. ההכרעה נשענת על המקורות ועל הנימוק שאפשר להציג לקורא.

העריכה הביקורתית שלאחר V2

לאחר מסירת V2 ביקש השואל להבליט את הקשיים באופן מפורש יותר, להרחיב את ההסבר, להציג את גרסת ההרצאה המלאה ולבנות בעקבותיה חוברת לקורא. הבקשה שינתה את דרך הצגת הטיעון, ולא סיפקה כשלעצמה ראייה חדשה להפרכה. משום כך נבחנו גם טענות הנגד החזקות לטובת המעשה: ייתכן שפקיד התעניין בהסרת ציווי אלים בלי להזדהות עם הקתולים; ועד יחיד עשוי עקרונית לשמר קריאה טובה. ההבחנות האלה נשמרו לצד הביקורת.

נערכה בדיקה ממוקדת נוספת במאמרי מונדשיין ובחוקי היסוד הרוסיים משנת 1832. היא מעגנת את תיאור הגישה הביקורתית ואת המסגרת האורתודוקסית, אך אינה מגלה פסק של מונדשיין על קטול או פרוטוקול חדש של האספה. דפי חיטריק ופרלוב, הספר הישן וההקלטה לא נעשו זמינים בעקבות העריכה. הציונים בטבלאות לעיל מתייחסים לדוחות שנקלטו בשלבים המתוארים, ולא לאישור של הגרסה הזאת בידי המבקרים.

חוברת הקורא נבנתה לאחר הרחבת המחקר. היא משמרת את רצף הטיעון ואת הסברות הנחוצות להבנתו, תוך צמצום הפרטים הביבליוגרפיים ותיעוד הסבבים. ארבעה פרומפטים לשיפור מיועדים ל־Grok, Claude, Grok Bot ו־ChatGPT Dot; לפי ההוראה הנוכחית Grok 4.7 אינו משתתף בסבב שיפור זה. אין לייחס לאיש מן המבקרים קריאה או אישור לפני שהתקבל דוח בפועל.

לאחר תחילת התרגום הוסיף השואל את מספר הסדרה 25 והורה לחדד את טעם שתיקת הצמח־צדק, את הקושי ההלכתי ואת אפשרות ההשפעה על תפיסת הרואים. נבדקו מחדש הקטעים בתשורת תשע"ז ובולטון, ונקראו סעיפי הרמב"ם והשולחן ערוך ותמצית מחקר על תפיסה בהיפנוזה. התוספות אינן מיוחסות לביקורת המודלים הקודמת; הן משולבות ב־V4 ובחוברת לקורא V2 בשתי השפות.

מפת הטענות ודרגות הבירור

מקום העיון	מה ניתן לקבוע	הטענה שנבחנה
פרק ז · 24	נתמכת במקורות שנקראו.	השתתפות שני הרבנים באספת תר"ג
פרק ב · 6	המסירה המודפסת אותרה; השרשרת אינה מלאה.	מסירה מלאה של המעשה מרבי יצחק
פרק ד · 13	עדיין הפניה שלא אומתה מתוך הספר.	ייחוס המעשה לחיטריק
פרק ה · 15	לא נמצא עד מזוהה בבדיקה המוגדרת.	קטול כנוסח קדום של המאמר
פרק ו · 20	משחק המילים מסופר; שימוש קדום כזה לא אומת.	קטול במשמעות קתולי
פרק ה · 15	ההגבלה מוכרת ממקורות שקדמו לאספה.	בשעת מלחמה כתשובה חדשה בתר"ג
א · 3 ג · 9 ח · 26	נמסרה בתיאור ההרצאה; לא נמצא מקור כתוב מאמת. חיפוש בעותקים אחרים הוא פרט שונה.	חזרת אותו עותק להרוג
פרקים ז-ח · 24	נמצאה מסורת מודפסת בנוסחים שונים; ההתרחשות המסוימת לא אומתה במקורות שנבדקו.	האם חילופי הדברים באספת תר"ג אומתו?
פרק ג · 10	נימוקים שונים במסירות מאוחרות; אין לראות בתירוץ פירוש שאומת.	טעם שתיקת הצמח-צדק
פרק ח · 28	אפשרות מוצעת; לא נמצא תיאור מפורש שלה במקורות שנקראו.	השפעה על תפיסת הרואים

המקורות שלהלן נבחרו ללימוד בפנים. הם מסודרים מן המקורות הקדומים ומפרשיהם אל התיעוד המאוחר. מראי המקום המלאים ומגבלות הקריאה ניתנו במהלך הדיון. ההפניות הפנימיות מחזירות אל הדיון; כתובות המקורות נשמרות במפתח הקישורים הנלווה.

1. **מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מסכתא דויהי, פרשה א.**
מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 89; להשוואה, ונציה ש"ה, דף יא ע"א.
כדאי לעיין במעבר מן הבהמות שניצלו אל המאמר. דיון · 15
2. **ירושלמי קידושין, סוף פרק ד. בתעתיק שנקרא: ד, יא; לצד זה,**
אוסף ציטוטי הראשונים במהדורת כ"ץ, עמ' 621. העיון מחדד את
ההבדל בין נוסח טקסט לבין האופן שבו צוטט. דיון · 15
3. **מסכת סופרים טו, י. מהדורת היגער, עמ' 281–282; מהדורת**
מילר, החלק העברי עמ' XXVIII והפירוש עמ' 211–212. יש לעיין
במקומה של הגבלת המלחמה ובמילה אסורים אצל מילר. דיון · 15
4. **רש"י לשמות יד, ז; תוספות עבודה זרה כו ע"ב, ד"ה ולא**
מורידין. השוו בין מצרים, המצמצם את זהות הנידונים, לבין בשעת
מלחמה, המצמצם את נסיבות המאמר. דיון · 15
5. **רמב"ם, הלכות עבודה זרה ט, ד; י, ד; הלכות יסודי התורה ה,**
א–ד; שולחן ערוך, יורה דעה קנא, יד. הבחינו בין שבח, משמעות
דתית, כוונה ונסיבות כפייה. דיון · 22
6. **חוקי היסוד של האימפריה הרוסית, 1832, כרך א, חלק א, פרק**
ז, סעיפים 40–45. עיינו במעמד האורתודוקסיה ובדת הקיסר,
והבחינו בינם לבין יחסו של פקיד לתשובה מסוימת. דיון
7. **בית רבי, תרס"ב, חלק ג, פרק ג, דף קיג ע"א–קיז ע"ב.** תיאור
האספה, תוכן הדיונים הידוע למחבר ומגבלת ידיעתו. דיון · 24

8. יסטרוב, מילון, 1903, הערכים קטל, קטול וקתוליקוס. השוו בין פועל, שם עצם ותואר של בעל תפקיד. דיון · 20
9. מקס ליליינטל: חייו וכתביו, עריכת דוד פיליפסון, 1915. עמ' 36–38 בביוגרפיה ועמ' 324–329 בזיכרונות; שני סוגי מקור המתארים את מסגרת הכינוס. דיון · 24
10. Kosslyn ואחרים, "Hypnotic Visual Illusion Alters Color Processing in the Brain", 2000, עמ' 1279–1284. הדוגמה המחקרית נוגעת לתפיסה; היא אינה עדות על אספת פטרבורג. דיון · 28
11. תשורת אקונאוו, תשס"ט, עמ' 44, קכא והערה 58. קראו בנפרד את גוף הרשומה ואת הזיכרון שבהערה, ובדקו לאיזו שאלה מוצמד הספר הישן. דיון · 6
12. מונדשיין, "סיפורים וגלגוליהם", פרקים א וז. שתי דוגמאות לבדיקת חילופי נוסחים וזיכרונות; אין אלה מאמרים המכריעים את סיפור קטול. דיון
13. בורוכוב, "המאמר שר' יהושע לא היה מאשר לפרסם", 2014. עדות העורך על זיהוי מקורו של נתון גם כשהוא מוצג כרשמי. דיון
14. הערות וביאורים, תשע"ה, עמ' 81–82, הערה 1. מאמר אברהם גולדשמיד מציג הבדלים בין נוסחים וממחיש מדוע אין לזהות כל החלפה עם קטול והרוג. דיון · 9
15. דידן נצח — שלושים שנה, תשע"ז, עמ' טז. השוו לתשורת אקונאוו: כאן מסופר על ספר שנמצא, ועל חיפוש בדפוסים אחרים לאחר מכן. דיון · 9